

4

Open vensters. De rol van LTO Nederland bij de veranderingen in de landbouw

Een deel van het werk van LTO Nederland bestond uit het *ad hoc* vinden van oplossingen voor plotseling ontstane problemen, zoals bij de overstroming van de grote rivieren. Tegelijk moest LTO Nederland inspelen op de lange termijn-ontwikkelingen in de maatschappij. De organisatie ontwikkelde uitgesproken ideeën over de rol van de landbouw in de samenleving en zijn plaats op het platteland. Ook de regionale en sectorale landbouworganisaties toonden toenemende belangstelling voor de maatschappelijke inbedding van de agrarische sector. Dat de georganiseerde landbouw zich vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw zo nadrukkelijk met haar plaats in de maatschappij bezighield, had verschillende redenen.

Aanzetten tot een nieuw Europees landbouwbeleid

De eerste reden waarom de landbouwsector zich op zijn positie in de samenleving bezon, was dat het Europese landbouwbeleid daar aanleiding toe gaf. In de jaren negentig werkte de Europese Unie aan een grondige hervorming van haar landbouwpolitiek. Het Europese landbouwbeleid had zijn oorsprong in de jaren vijftig, toen voor velen de soms nijpende voedselschaarste uit de voorafgaande periode van crisis en oorlog nog vers in het geheugen lag. Vanuit deze pijnlijke herinnering spanden de naoorlogse beleidsmakers zich in voor het definitief veilig stellen van de Europese voedselvoorziening. De Europese Unie ontwikkelde hiervoor twee beleidsinstrumenten. Ten eerste was dit het landbouwstructuurbeleid. Met diverse subsidieregelingen stimuleerde Europa de modernisering van het landbouwbedrijf, om zo de voedselproductie op te voeren. In de praktijk werd echter de tweede pijler van het Europese landbouwbeleid veel belangrijker. Dat was het zogeheten markt- en prijsbeleid. Het bestond er in hoofdzaak uit dat de prijzen op de Europese markt voor een aantal belangrijke agrarische producten stabiel werden gehouden. Op deze manier beschermde de Europese overheid zowel agrariërs als consumenten tegen de gevolgen van extreme prijschommelingen. Om de prijzen stabiel te houden, stelde de Europese Unie voor diverse landbouwproducten, zoals melk, granen en rundvlees, minimum- en maximumprijzen vast. Dit waren de zogeheten interventieprijzen. Als voor

een bepaald product de prijs op de Europese en de mondiale markt beneden de overeengekomen minimumprijs daalde, kocht de Europese Unie het Europese productieoverschot tegen die minimumprijs op. Zo verzekerde zij de Europese boeren van een redelijk inkomen. Producenten die wilden exporteren, kregen een uitvoersubsidie die gelijk was aan het verschil tussen de wereldmarktprijs en de door Europa vastgestelde minimumprijs. Tegelijk verhinderde de Europese overheid door het heffen van invoerheffingen dat producenten van elders hun producten onder de vastgestelde minimumprijs op de Europese markt brachten. Als echter de Europese marktprijs boven de vastgestelde minimumprijs steeg, dan mochten landen van buiten de Europese Unie hun producten zonder beperkingen in Europa invoeren. Op deze manier remde de Europese overheid een verdere prijsstijging op de Europese markt en hielp zij de bevolking aan voedsel tegen een redelijke prijs.

Dit systeem had heel aardig kunnen functioneren als de Europese Unie een netto-importeur van agrarische producten was gebleven. Doordat zij echter al snel voor steeds meer producten het niveau van zelfvoorziening oversteeg,¹²¹ ontstonden grote problemen. De Europese overheid zag zich genoodzaakt steeds grotere overschotten van haar boeren op te kopen, om deze vervolgens tegen hoge kosten op te slaan, of met exportsubsidies op de mondiale markt te dumpen. Het leidde tot toenemende kritiek van Europa's handelspartners. Het Europese landbouwbeleid werd zo een belangrijk twistpunt in de internationale onderhandelingen over liberalisering van de wereldhandel, die werden gehouden in het kader van het *General Agreement on Tariffs and Trade* (GATT) en zijn opvolger uit 1995 de *World Trade Organization* (WTO). Voor de Europese industrie en dienstensector, alsmede voor delen van de agrarische sector, was de wereldwijde vrijhandel erg belangrijk. Om een ernstige verstoring van de vrijhandel met vooral de Verenigde Staten van Amerika te voorkomen, moest de Europese Unie haar landbouwpolitiek wijzigen. De eerste maatregel door de Europese overheid was de invoering in 1984 van de zogenoemde superheffing op melk. Melkveehouders kregen een productiequotum opgelegd. Over de te veel geproduceerde melk moesten zij een heffing betalen die de extra productie onrendabel maakte. Op deze manier lukte het de Europese Unie de melkproductie binnen haar grenzen te verlagen. De invoering in de tweede helft van de jaren tachtig van een enigszins vergelijkbaar systeem voor de graanteelt bracht niet het gewenste resultaat. De beoogde daling van de graanproductie bleef uit.

Na deze eerste aanzetten uit de jaren tachtig, begon de Europese Unie in de jaren negentig aan een grondige hervorming van haar landbouwbeleid. Dit gebeurde in twee etappes. Onder de Ierse Eurocommissaris voor Landbouw Ray MacSharry (1989-1992) werden de naar hem vernoemde MacSharry-

¹²¹ G. Meester en D. Strijker, *Het Europese landbouwbeleid voorbij de scheidslijn van zelfvoorziening*.

hervormingen doorgevoerd. Deze hervormingen kregen een vervolg in het hervormingsprogramma Agenda 2000, dat voornamelijk ten tijde van de Oostenrijkse landbouwcommissaris Franz Fischler (1995-2004) inhoud kreeg. Behalve dat Agenda 2000 de verdere liberalisering van de Europese markt regelde, was het hervormingsprogramma ook bedoeld om de beoogde uitbreiding van de Europese Unie met een tiental landen uit het voormalige Oostblok betaalbaar te houden. Door deze uitbreiding zou het aantal boeren in de Europese Unie royaal verdubbelen. Dit maakte de hervorming van het Europese landbouwbeleid des te urgenter. De landbouwhervormingen van de jaren negentig brachten een wijziging in het markt- en prijsbeleid. De Europese Unie verlaagde in stappen de aan haar boeren gegarandeerde minimumprijzen. Tevens verlaagde zij de aan producenten van elders opgelegde importheffingen. Als compensatie voor de verminderde prijssteun voor de geleverde primaire agrarische producten, konden de Europese boeren een directe toelage krijgen. Om hiervoor in aanmerking te komen, moesten zij goed presteren op de gebieden van dierenwelzijn en milieu. Ook het structuurbeleid ging op de schop. Het werd verruimd tot een bredere vorm van plattelandsbeleid. Waar de structuurgelden oorspronkelijk bedoeld waren voor de rationalisatie van de landbouw, mocht voortaan ook subsidie worden aangevraagd voor projecten ter verbetering van landschap en natuur, of voor het behoud van de vitaliteit van het platteland.

De Europese Unie beoogde met de omslag in het beleid een meervoudig doel. Met de verlaging van prijssteun en importheffingen gaf zij gehoor aan de roep van haar handelspartners om een liberaler marktbeleid. Tegelijk continueerde ze via de nieuwe subsidieregelingen de financiële steun aan de Europese boeren. De gedachte achter het nieuwe subsidiesysteem was dat de individuele boer waarschijnlijk eerder zijn productie zou verlagen, omdat de omvang ervan minder bepalend was voor de ontvangen steun. Het zou tot minder overschotten leiden, wat het steunbeleid beter verdedigbaar maakte tegenover de handelspartners. Bovendien was het een goed verhaal richting de Europese belastingbetaler dat hij voortaan bijdroeg aan een vorm van landbouw met meer aandacht voor dierenwelzijn, landschap, leefbaarheid en milieu.¹²² De koerswijziging had vooral gevolgen voor de marktgeordende sectoren, zoals de rundveehouderij en de graanteelt, maar ook de andere agrarische bedrijfstakken kregen, via de wijziging van de structuurpolitiek, met het nieuwe Europese beleid te maken. Daarom was het voor alle Nederlandse boeren van belang dat LTO Nederland adequaat op de beleidsverandering reageerde.

¹²² Zie voor een helder overzicht van de ontwikkeling van het Europese landbouwbeleid: Walter Luchetti, René Harpes en Gianfranco Laccone ed., *Fieragricola*.

Een sector in het defensief

De tweede reden waarom LTO Nederland veel aandacht aan de maatschappelijke positie van de landbouwsector besteedde, was dat de sector zich door de samenleving in het defensief gedrongen voelde. Dit was iets wat al sinds de jaren zeventig en tachtig speelde. Door met name het bestrijdings-middelengebruik en het mestoverschot was de landbouw steeds meer in een kwaad daglicht komen te staan. Vanuit de opkomende milieubeweging werd luid en duidelijk aangedrongen op een koersverandering in de landbouw. Met betrekking tot het mestoverschot vormde Braks' interimwet uit 1984 voor de intensieve veehouderij een begin van de oplossing van het probleem. Door een wat ongelukkige implementatie van de wet nam het aantal varkens en kippen voorlopig echter nog fors toe. Pas in de decennia daarna werd het mestprobleem stapje voor stapje opgelost. Doordat het proces naar de oplossing van de mestproblematiek zo lang duurde, liep de spanning tussen de milieubeweging en de agrarische sector steeds hoger op en raakte het imago van landbouw meer en meer aangetast. Voorlopig fungeerde het beeld van een spuitende gierkar in Nederland als het bekendste symbool van de landbouw.¹²³

Tegelijkertijd nam voor de landbouwsector het belang van een goed imago toe. Dit hing samen met een combinatie van veranderingen op de markt voor agrarische producten. Om te beginnen veranderden de wensen van de consument geleidelijk. Steeds meer consumenten achtten het van belang dat de aangeboden landbouwproducten milieu- en diervriendelijk waren geproduceerd. Deze wens kwam bovenop de aloude consumentenvoorkeur voor een betaalbaar product van goede kwaliteit. De veranderende voorkeur van de consument was iets om rekening mee te houden, te meer omdat er behalve aan de vraagkant ook een verandering optrad aan de aanbodkant van de agrarische markt. Een positief imago was voor alle sectoren belangrijk, maar met name voor de sectoren die opereerden in een niet door de Europese Unie geordend of ondersteund marktsegment. De bedrijven binnen deze onbeschermde sectoren moesten zich handhaven op een internationale markt van vrije concurrentie. Van oudsher gold dit bijvoorbeeld voor de glastuinbouw en de varkens- en pluimveehouderij. Door de liberalisering van het Europese landbouwbeleid kwamen echter geleidelijk meer sectoren aan toenemende internationale concurrentie bloot te staan.

Hoe belangrijk een goed imago was en hoe snel marktaandeel aan buitenlandse concurrenten kon worden kwijtgeraakt, ondervond aan het begin van de jaren negentig de Nederlandse glastuinbouw. Tomaten waren een belangrijk exportproduct van deze sector en Duitsland vormde een belangrijke af-

¹²³ G. van Dijk, L.F.M. Klep en A.J. Merckx, *De corrosie van een ijzeren driehoek*, 35-37; J.L. van Zanden en S.W. Versteegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 76 en 84-90. Zie ook: *Oogst*, 12 september 2003 p. 16.

zetmarkt. Vanaf 1990 verschenen in de Duitse media echter berichten met als strekking dat de in Nederlandse kassen gekweekte tomaten waterig waren en geen smaak hadden. De Nederlandse kastomaten kregen de naam *Wasserbomben* te zijn. Deze negatieve berichtgeving leidde tot het inzakken van de Nederlandse tomatenexport naar Duitsland. Voorlopig prefereerden de Duitsers zongerijpte tomaten uit Zuid-Europa. In Nederland zorgde de affaire voor een hernieuwde dynamiek in de tomatenteelt en overige glastuinbouw. Veredelaars ontwikkelden nieuwe tomatenrassen, waarbij behalve op hoge productie en goede houdbaarheid werd geselecteerd op zaken zoals smaak, kleur en textuur. Door op deze manier rekening te houden met de veranderde wensen van de consument, lukte het de Nederlandse glastuinbouw het verloren aandeel op de Duitse markt terug te winnen.¹²⁴

Fotografen en cameramannen brengen op 14 februari 1997 in Venhorst één van de eerste preventieve ruimingten ter bestrijding van de varkenspest in beeld (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Een serie uitbraken van besmettelijke dierziekten vormde een extra risico voor het landbouwimago. In 1997 en '98 woedde in Nederland een epidemie van de klassieke varkenspest. De ziekte was moeilijk onder controle te krijgen. In totaal raakten 429 bedrijven besmet. Alle bijna 650.000 dieren uit de besmette bedrijven werden afgemaakt. Daarnaast werden ruim een miljoen

¹²⁴ Levensmiddelen in de 21ste eeuw, 15; Berichten Buitenland, 7.

varkens preventief geruimd, en nog eens bijna acht miljoen omdat de stallen vanwege de wegvallende afzetmogelijkheden overvol raakten. In totaal werden ruim 9,6 miljoen varkens gedood. Drie jaar later ging het weer mis. In 2001 werd in Nederland bij verschillende rundveebedrijven de ziekte Monden Klauwzeer (MKZ) geconstateerd. De crisis duurde tot 2003. Op dat moment waren er, om verdere verspreiding te voorkomen, naar schatting 260.000 dieren op circa 2.500 bedrijven geruimd. In 2003 werd Nederland ook nog geconfronteerd met een grote uitbraak van de vogelpest: een voor pluimvee uiterst besmettelijke ziekte. De epidemie greep razendsnel om zich heen. Op 255 locaties werd de ziekte vastgesteld. Alle hier gehouden dieren werden geruimd. Daarnaast vonden op 1094 locaties preventieve ruiming plaats. In totaal werden 30,7 miljoen dieren geruimd. De ziekte bleek ook op mensen overdraagbaar. Bij de ruiming raakte een aantal personen besmet. Een van hen overleed aan de gevolgen van de ziekte. Behalve met deze drie epidemieën kreeg Nederland te maken met de ziekte Bovine Spongiforme Encephalopathie (BSE), in de volksmond beter bekend als de gekkekoeienziekte. Het betrof een dodelijke hersenaandoening bij runderen, die via bepaalde rundvleesproducten ook op de mens overdraagbaar was. De ziekte woedde vooral in Groot-Brittannië, waar waarschijnlijk honderdduizenden dieren met BSE besmet raakten en tientallen mensen aan de ziekte overleden. In 1997 werd voor het eerst in Nederland bij een rund BSE vastgesteld. Hoewel het daarna geconstateerde aantal besmettingen in het niet viel bij het aantal BSE-gevallen in Groot-Brittannië, overleden vanaf 2005 ook in Nederland enkele personen aan de ziekte. De verschillende dierziekten waren op twee manieren een bedreiging voor het imago van de Nederlandse landbouwsector. Ten eerste kon bij de consument twijfel ontstaan over de veiligheid van het door de sector geleverde product. Daarnaast riepen de massale ruiming vragen op met betrekking tot het dierenwelzijn: was de manier waarop de Nederlandse veehouderij met haar dieren omging wel ethisch verantwoord?

Behalve de dierziektencrises bedreigden enkele voedselschandalen het imago van de landbouwsector. In 1998 ontstond in België grote opschudding toen bleek dat via een lading verontreinigd veevoer de kankerverwekkende stof dioxine in de voedselketen was terechtgekomen. De affaire leidde ook in Nederland tot ongerustheid. In 2004 was opnieuw sprake van een dioxineschandaal. Deze keer hadden behalve Belgische veehouders, ook Duitse en Nederlandse boeren verontreinigd veevoer aan hun dieren gevoerd. Overigens waren de betrokken veehouders niet vooraf van de verontreiniging op de hoogte. Ondertussen was in 2002 een aantal Nederlandse varkenshouders gedupeerd geraakt doordat het door hen gekochte varkensvoer bleek te zijn verontreinigd met het verboden hormoon MPA. Met name de pluimveesec-

tor bleef worstelen met het probleem van de ziek makende salmonellabacterie. Niet alleen de veehouderij kampte met imagoproblemen op het gebied van de voedselveiligheid. Ook de met planten werkende sectoren moesten voortdurend hun goede naam op dit terrein bewaken. Soms was alleen het maatschappelijke debat over een bepaald onderwerp al potentieel schadelijk voor het imago. Gedacht kan worden aan het oplaaierende debat over de genetische modificatie van gewassen. Problematisch was ook de voortslepende discussie met de milieubeweging over de vermindering van het bestrijdingsmiddelengebruik.

Identiteit en ethiek

Behalve dat de overheid en een deel van de consumenten om een breder of anders georiënteerde agrarische sector vroegen, was er nog een reden waarom LTO Nederland zich bezon op de plaats van de land- en tuinbouw in de maatschappij. Deze derde reden was dat binnen de eigen achterban de intrinsieke behoefte bestond een positieve bijdrage aan de samenleving te leveren en daarvoor maatschappelijke waardering krijgen. Het ging hierbij niet om een zoeken naar waardering uit bedrijfseconomische overwegingen, maar om het algemeen menselijke verlangen een positieve en gewaardeerde rol in de maatschappij te vervullen. Deze behoefte leefde op meer plaatsen in de organisatie, maar werd vooral binnen de werkgroep Identiteit verwoord.

De LTO-werkgroep Identiteit was bij de oprichting van LTO Nederland in het leven geroepen, met als doel een forum te zijn voor de interne discussie over levensbeschouwelijke vragen. Met name bij de christelijke fusiepartners, KNBTB en CBTB, heerste het gevoel dat zij met hun toetreding tot het algemene, overkoepelende LTO-verband iets van hun eigen identiteit kwijtraakten. De werkgroep Identiteit moest vorm geven aan de identiteit van het nieuwe verband. Dat was een lastige opgave, aangezien de deelnemers in de werkgroep vrijwel allemaal van protestantse of katholieke huize waren,¹²⁵ maar de identiteit van het overkoepelende LTO-verband niet louter een christelijke grondslag kon krijgen. Tenslotte waren ook het KNLC en de niet-religieuze georiënteerde sectororganisaties in de federatie opgegaan. Na enkele jaren zoeken en discussiëren, vond de werkgroep in 1997 een oplossing, door zich te gaan concentreren op het thema 'identiteit en ethiek in de land- en tuinbouw'. Deze nieuwe insteek behelsde een impliciete verbreding van de oriëntatie. Het woord identiteit had altijd de connotatie van Christelijke identiteit gehad. De term ethiek kon zowel religieus als humanistisch worden opgevat. In 2000 ging de werkgroep Identiteit verder onder de

¹²⁵ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 6 juni 1995, Bijlage A Verslag van de eerste vergadering van de Werkgroep Identiteit van LTO-Nederland gehouden op 18 april 1995 te Utrecht.

nieuwe naam werkgroep Land- en Tuinbouw en Ethiek.¹²⁶

De werkgroep voor identiteit en ethiek besteedde veel aandacht aan de vraag hoe boeren en tuinders een positieve bijdrage aan de samenleving konden leveren. Deze vraag was actueel geworden door de grote productieverhoging die de landbouw in de voorgaande decennia had gerealiseerd. Tot in de tweede helft van de twintigste eeuw konden agrariërs tamelijk eenvoudig een positief zelfbeeld ontleen aan hun rol als voedselproducent voor de Nederlandse samenleving. De problematiek van de overproductie maakte dit echter een stuk lastiger. De samenleving beschouwde de hoge landbouwproductie niet langer als een zegen, maar als een last. Waarom, zo klonk hardop de vraag, zou men de gewenste landbouwproducten niet elders ter wereld laten produceren, om ze vervolgens te importeren? Dankzij de liberalisering van de wereldhandel behoorde dit tot de mogelijkheden. Om de bijdrage van de landbouw aan het nationaal inkomen en de werkgelegenheid hoefde het niet te worden gelaten, zo oordeelden de critici van de Nederlandse landbouw, want die was de voorgaande decennia toch al gestaag afgenomen. De geuite kritiek was uiteraard niet bevorderlijk voor het zelfbeeld van de Nederlandse landbouwsector. Daarom was het voor de sector als geheel, maar ook voor individuele agrariërs persoonlijk, belangrijk om opnieuw vast stellen hoe zij een positieve bijdrage aan de maatschappij konden leveren.¹²⁷

De last van een gedifferentieerde lobby in een semi-liberaal economisch bestel

Binnen LTO Nederland bestond kort samengevat om verschillende redenen de behoefte de agrarische productiemethoden beter bij de wensen van de samenleving te laten aansluiten. Naast de factor van het zelfbeeld en het zelfrespect, speelden het veranderende Europese landbouwbeleid en het toenemende belang van een goed imago. De traditioneel ondersteunde bedrijfstakken ondervonden het sterkst de gevolgen van de Europese beleidsverandering. Het nieuwe beleid behelsde een geleidelijke afbouw van de prijssteun, om zo de Europese agrarische overproductie te doen afnemen en de opkoopkosten in de hand te houden. Met het verlagen van de importheffingen en exportsubsidies kwam Europa verder tegemoet aan de roep van haar handelspartners om een liberaler marktbeleid. De Europese Unie stelde ter compensatie aan haar boeren nieuwe vormen van inkomenssteun beschikbaar. Om voor deze steun in aanmerking te komen, moesten de agrariërs op een meer milieu- en diervriendelijke manier produceren. Dit maakte het voor hen

¹²⁶ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 7 maart 2000, Bijlage 5 Instellingsbesluit werkgroep Land- en Tuinbouw en Ethiek.

¹²⁷ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 21 januari 1997, Bijlage L Stuk getiteld Beeldvorming rond de Nederlandse boer en tuinder, Agenda bestuursvergadering 10 juli 2001, Bijlage 7 Conceptnota Oogsten in een nieuwe eeuw; *Oogst*, 29 november 2002 p. 18.

economisch interessant zich hierop te richten. De vrijer wordende agrarische markt versterkte het belang van een goed imago. Voor de Nederlandse agrariërs werd het belangrijker dat de consument specifiek voor hun producten koos. Dit kon door onderscheidend te zijn op de vlakken van productkwaliteit, dierenwelzijn en milieu.

Toch moet de impact van de optredende veranderingen niet worden overschat. De Europese Unie hevelde bij de hervormingen onder de landbouwcommissarissen Mac Sharry en Fischler slechts een klein deel van haar totale landbouwbudget over naar de subsidiepotten voor een milieu- en diervriendelijker productie. Hoewel de gegarandeerde minimumprijs voor een aantal producten omlaag ging, kwam veruit het meeste geld nog steeds via de traditionele prijssteun beschikbaar. Daar kwam bij dat het concurrentievoordeel dat de boeren op de liberaler wordende markt voor agrarische producten konden halen uit een milieu- en diervriendelijke productiemethode gering was. De maatschappelijke roep om een andere productiewijze weerspiegelde zich maar zeer ten dele in het kopersgedrag. De vraag naar ecologische of anderszins milieu- en diervriendelijk geproduceerde en daardoor iets duurere landbouwproducten bleef in Nederland en de omringende landen vooralsnog uiterst klein.¹²⁸ De consument liet zich bij zijn aankoopgedrag niet alleen leiden door de wijze waarop het product tot stand was gekomen, maar vooral ook door de kwaliteit van het product en de prijs ervan. Wat hierbij meespeelde, was dat de kwaliteitsbeleving van persoon tot persoon kon verschillen. Een deel van de consumenten beschouwde bijvoorbeeld het niet toepassen van kunstmest en bestrijdingsmiddelen als een voorwaarde voor een goede productkwaliteit, maar aan de andere kant konden juist dankzij deze stoffen fraaie producten worden gekweekt. Bovendien maakten deze middelen een hoge productie tegen een lage prijs mogelijk. Het behalen van een hoge productie tegen lage kosten was zowel belangrijk voor de boeren en tuinders die moesten concurreren op de vrije markt, als voor de agrariërs die Europese prijssteun ontvingen op basis van de hoeveelheid geleverd product. De Nederlandse boeren en tuinders hadden kortom te maken met een agrarische markt die deels geliberaliseerd was en deels niet. In beide segmenten bestond een spanning tussen dierenwelzijn en milieu enerzijds en prijs en productieomvang anderzijds. Ten aanzien van het door Europa ondersteunde segment gold dat de landbouwers subsidies konden krijgen voor een milieu-vriendelijke productiewijze en prijssteun voor hun afzet. De boeren en tuinders op het vrije segment konden profiteren van de consumentenvraag naar een milieu- en diervriendelijk product, of van de vraag naar een goedkoop product. Voor LTO Nederland was het zaak binnen de veranderende politie-

¹²⁸ K.L. Zimmermann en M.J.G. Meeuwse-van Onna, *De concurrentiepositie van de Nederlandse biologische agribusiness*, 30-31.

ke en maatschappelijke situatie, de voor de Nederlandse boeren beste verhouding tussen liberalisering, ondersteuning, prijspolitiek en milieubeleid te vinden en te verdedigen.

Bij haar behartiging van het Nederlandse agrarische belang had LTO Nederland te maken met verschillende deelvragen. De eerste was of verdere liberalisering van de agrarische markt gunstig dan wel ongunstig was voor de Nederlandse boeren en tuinders. Het was een vraag zonder een simpel antwoord. De belangen verschilden per sector, en daarbinnen van bedrijf tot bedrijf. De Nederlandse landbouw had over het algemeen genomen een sterk concurrentievermogen. Vanwege zijn kleine oppervlak en grote bevolkingsdichtheid was Nederland minder geschikt voor extensieve, laagwaardige bulkproductie. Tegelijkertijd maakte het relatief hoge loonpeil een arbeidsintensieve productiewijze te duur. Waar de Nederlandse landbouw zijn concurrentiekracht aan ontleende, was met name zijn voortdurende innovatie en productontwikkeling. De Nederlandse landbouwsector was sterk geïntensiveerd en generationaliseerd. Dit was mede te danken aan het Europese structuurbeleid, maar kwam vooral door het krachtige nationale landbouwstructuurbeleid van Nederland.¹²⁹ Decennia van ruilverkaveling, streekverbetering, schaalvergroting en specialisatie hadden gezorgd voor een buitengewoon efficiënt producerende agrarische sector.¹³⁰ De toegevoegde waarde per hectare of per dier was verhoudingsgewijs hoog. Aan het eind van de jaren negentig kwam meer dan vijf procent van de totale Nederlandse agrarische productiewaarde uit de bedrijfstakken met een industrieel karakter, zoals de glastuinbouw of de pluimvee-, kalver-, pelsdier-, en varkenshouderij. Dankzij de sterke rationalisatie van de agrarische sector kon blijvend tegen een lage kostprijs worden geproduceerd. Het maakte Nederland, ondanks zijn geringe oppervlak, tot een van de drie grootste exporteurs van agrarische producten ter wereld. Circa twee derde van de Nederlandse agrarische productie werd in het buitenland afgezet.¹³¹ Ongeveer een even groot deel van de nationale landbouwproductie bestond uit producten die niet- of maar in beperkte mate Europese prijs- of inkomenssteun kenden.¹³² Behalve sterk exportgericht, was de Nederlandse landbouw over het algemeen genomen dus ook relatief onafhankelijk van het Europese prijsbeleid.

De glastuinbouw, intensieve veehouderij en de sierteelt waren belangrijke voorbeelden van agrarische bedrijfstakken die al sinds lang succesvol op een vrij marktsegment opereerden. Vanwege hun sterke exportgerichtheid hadden zij er alle belang bij dat de landen buiten de Europese Unie hun markten

¹²⁹ A. van den Brink, *Structuur in beweging*.

¹³⁰ Jan Bieleman, *Boeren in Nederland*, 464-471.

¹³¹ J.H.M. Maas, *De Nederlandse agrosector*, 149-151.

¹³² Henk Massink en Gerrit Meester, *Boeren bij vrijhandel*, 22.

verder openstelden. Voor deze bedrijfstakken was het goed verdedigbaar als dit werd bewerkstelligd met het tegenbod van een minder sterk Europees protectionisme. Mogelijk zouden zij bij lagere invoerheffingen, als ongunstig effect wat meer concurrentie op de Europese markt ondervinden van producenten van buiten Europa. Van een mogelijke afbouw van het prijsbeleid hadden zij echter weinig te vrezen, omdat ze daar toch al niet van profiteerden. Ook sommige wel door Europa ondersteunde bedrijfstakken zouden vermoedelijk goed zonder steun kunnen functioneren. Voor de Nederlandse akkerbouw leek er zonder Europese steun geen toekomst te zijn.¹³³ De Nederlandse melkveehouderij daarentegen zou vermoedelijk standhouden.¹³⁴ Behalve van haar hoge innovatieniveau profiteerde zij van de gunstige bodemkundige gesteldheid in grote delen van Nederland. Zij was over het algemeen genomen beter toegerust voor de vrije markt dan de melkveehouders uit Europa's minder rendabele gebieden, zoals de bergregio's. Deze laatsen hadden daardoor meer belang bij de continuering van het Europese ondersteuningsbeleid. Dit illustreert overigens goed waarom het voor de agrarische sector moeilijk was om in Brussel invloed uit te oefenen. De Europese lobbyorganisatie voor de landbouw, COPA, waarin de nationale landbouworganisaties samenwerkten, was vanwege allerlei belangentegenstellingen vaak intern verdeeld. Voor veel argariërs elders in Europa waren de Nederlandse boeren en tuinders met hun efficiënte, exportgerichte bedrijfsvoering vooral lastige concurrenten.¹³⁵ Mede vanwege de heersende belangentegenstellingen had LTO Nederland, in navolging van bijvoorbeeld de *Irish Farmers' Association* (IFA) en de Britse *National Farmers Union* (NFU), in Brussel een eigen bureau met lobbyisten.

Op het nationale vlak pleitten de landbouwministers Jozias van Aartsen (1994-1998) en Laurens Jan Brinkhorst (1999-2002) nadrukkelijk voor een liberaal beleid en meer marktwerking. Haijo Apotheker (1998-1999) en Cees Veerman (2002-2007) hadden vergelijkbare opvattingen.¹³⁶ Ook LTO Nederland liet een liberaal geluid horen, dat wil zeggen tot op zekere hoogte. Deels was dit omdat de organisatie, evenals de opeenvolgende landbouwministers, nuchter vaststelde dat Europa naar een vrijere markt met minder handelsbelemmeringen toeging. LTO-voorzitter Doornbos zette het voor zijn achterban als volgt uiteen: 'De ontwikkeling naar meer markt oriëntatie gaat door, of je dat nu leuk vindt of niet. Het gebeurt gewoon. Als je dat met

¹³³ Henk Massink en Gerrit Meester, *Boeren bij vrijhandel*, 23.

¹³⁴ P. Berkhout e.a., *Zuivelbeleid zonder melkquotering?*

¹³⁵ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 18 juni 1997, Bijlage 2 De ondernemende organisatie; *Oogst*, 5 januari 1996 p. 14, 12 april 1996 p. 11, 22 november 1996 p. 19, 13 december 1996 p. 18, 20 november 1998 p. 22-23.

¹³⁶ Zie de prioriteitennota's *Dynamiek en vernieuwing*; *Kracht & kwaliteit*; *Visienota voedsel en groen*; *Inspelen op de verandering*.

elkaar vaststelt, moet je ook bereid zijn na te gaan waar je belangen liggen.¹³⁷ Deze nuchtere constatering sloot tegelijk precies aan bij het belang van een groot deel van de Nederlandse landbouw naar meer marktwerking. Begin 1996 kwam LTO Nederland tot de voorlopige conclusie dat verdere liberalisering voor de exportgerichte Nederlandse landbouw nieuwe kansen bood. De organisatie tekende hierbij meteen aan dat per sector nauwkeurig moest worden vastgesteld wat de kosten en de baten van een vrijere markt waren. Alleen op basis van een dergelijk precies inzicht was het mogelijk een definitief standpunt in te nemen over de gewenste mate van liberalisering en het tempo van de afbouw van bescherming.¹³⁸

Ondanks deze nuancering veroorzaakte de liberale koers van LTO Nederland binnen de eigen achterban enige beroering. Evenals de Europese agrarische sector vormde de Nederlandse landbouw geen eenheid. Daardoor kon een sterkere marktwerking weliswaar voor de Nederlandse landbouwsector als geheel gunstig uitpakken, terwijl dit voor de individuele boer niet zo hoefde te zijn. Zoals uiteengezet, handhaafde de Nederlandse landbouw zijn concurrentiekracht door een voortdurend proces van efficiencyverbetering, schaalvergroting en productvernieuwing. In elk fase van vernieuwing en vergroting waren er echter bedrijven die niet konden meekomen en afvielen. Door in te stemmen met meer marktwerking, koos LTO Nederland impliciet voor de agrarische bedrijven die op eigen kracht, zonder overheidssteun stand konden houden. Volgens de organisatie dienden er voor de agrariërs die zich genoodzaakt zagen hun bedrijf te beëindigen goede sociale voorzieningen te zijn. Als die voorzieningen er waren, achtte zij de voortdurende uitstoot uit de landbouw aanvaardbaar.¹³⁹ Dit leverde het bestuur, vanuit onder meer de werkgroep Identiteit, de kritiek op dat LTO Nederland er voor alle agrariërs moest zijn en niet alleen voor de voorlopers.¹⁴⁰ Als reactie op de interne kritiek liet Doornbos in februari 1996 namens het LTO-bestuur weten dat het bestuur er naar streefde dat zoveel mogelijk boeren boer bleven: ‘Primair gaat het LTO-Nederland om het in stand houden van zoveel mogelijk sociaal en economisch goed renderende agrarische bedrijven in Nederland. Daar mag – en daar hoeft vanaf nu ook niet meer – geen enkel misverstand over bestaan.’¹⁴¹ LTO Nederland verkoos kortom een kleiner aantal rendabele be-

¹³⁷ *Oogst*, 15 november 1996 p. 19.

¹³⁸ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 6 februari 1996, Bijlage 4 Covernotitie Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op langere termijn.

¹³⁹ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 18 juni 1997, Bijlage 2 De ondernemende organisatie.

¹⁴⁰ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 6 juni 1995, Bijlage P.c. Brief 29 mei 1995 van J.W.A. van Paassen, voorzitter Werkgroep Identiteit aan het Bestuur van LTO-Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 juli 1995, Bijlage D Vergadering van de Werkgroep Identiteit gehouden op 23 mei 1995 te Utrecht; *Oogst*, 2 juni 1995 p. 19.

¹⁴¹ *Oogst*, 23 februari 1996 p. 18.

drijven boven een groter aantal onrenderende bedrijven. Wederom Doornbos: ‘Het aantal boeren in Nederland is geen doel op zich. Het heeft geen zin om dat aantal kunstmatig hoog te houden als er geen boterham te verdienen is. Het aantal boeren wordt bepaald door de markt.’¹⁴²

Met het eerder genoemde denkbeeld dat per sector de voor- en nadelen van verdere liberalisering moesten worden vastgesteld, koos LTO Nederland van meet aan minder eenduidig voor een liberaal marktbeleid dan haar critici suggereerden. Wellicht vanwege de kritiek uit de eigen achterban liet de LTO-top zich echter weldra in het openbaar nog wat voorzichtiger over het onderwerp uit. Een mooi voorbeeld hiervan deed zich voor op woensdag 11 september 1996 tijdens een hoorzitting van de Tweede Kamer over de toekomst van het Europese landbouwbeleid. Tijdens deze bijeenkomst kwamen diverse landbouwvertegenwoordigers aan het woord. Voorzitter Jaap van der Veen van de tuinbouwproductschappen hield een warm pleidooi voor verdere liberalisering: ‘Wij hebben belang bij vrijhandelsverkeer en bij uitbreiding van de EU. De tuinbouw heeft daar stelselmatig van geprofiteerd en ik verwacht dat dat zo blijft.’ Het NAJK daarentegen waarschuwde voor een ‘blind vertrouwen in de vrije markt’. LTO Nederland nam een tussenpositie in. De organisatie liet bij monde van voorzitter Doornbos weten: ‘De gedachte dat marktwerking overal het beste is, is op zijn retour. Ook bij liberalisering zie je een slingerbeweging.’¹⁴³ De hoorzitting illustreerde fraai dat LTO Nederland te maken had met een zeer diverse agrarische achterban. Tegenover de sectoren of bedrijven die baat hadden bij een vrije markt, stonden ondernemingen die afhankelijk waren van de Europese prijssteun voor het primaire agrarische product, of van subsidies voor bijvoorbeeld landschapsbeheer. Vanwege deze diversiteit kon LTO Nederland zich niet eenduidig uitspreken voor ofwel verdere liberalisering ofwel behoud van het Europese ondersteuningsbeleid. Zij kon niet een overkoepelend betoog voor alle sectoren houden. Doornbos zei het als volgt: ‘Je kunt er bijna niet omheen dat je per produkt beleid moet gaan voeren.’¹⁴⁴

Haar dubbelheid ten aanzien van het vrije-marktdenken bracht LTO Nederland in een wat lastige positie. Een te sterke omarming van het liberalisme leidde al snel tot kritiek uit de eigen achterban. Tegelijk was de organisatie gevoelig voor het commentaar dat de Nederlandse landbouw zich te afhankelijk van het Europese ondersteuningsbeleid toonde. Deze kritiek werd scherp verwoord door Gerrit Zalm. Van 1994 tot 2002 was Zalm minister van Financiën in de twee paarse kabinetten. Hij was een minister van VVD-komaf met uitgesproken liberale opvattingen. Zalm nam namens Nederland deel aan

¹⁴² *Oogst*, 16 januari 2004, p. 8.

¹⁴³ *Oogst*, 13 september 1996 p. 8.

¹⁴⁴ *Oogst*, 23 februari 1996 p. 19.

de Europese onderhandelingen van Agenda 2000. Zijn onderhandelingsinzet was dat er een aanpassing kwam op de verhoudingsgewijs hoge afdracht van Nederland aan de Europese Unie. Dit kon worden bereikt door óf de andere landen meer te laten betalen, óf ze minder te laten ontvangen, óf door het mes flink in de Europese begroting te zetten zodat de netto-afdrachten omhoog konden. Hierbij lag een bezuiniging op de grote post van de landbouwuitgaven, die bijna de helft van de totale EU-begroting bedroeg, voor de hand.¹⁴⁵ In de marge van een van de onderhandelingsrondes typeerde Zalm, op maandag 8 februari 1999, het Europese landbouwbeleid als 'bijstand voor een hele beroepsgroep'. In een latere toelichting gaf hij in enigszins provocerende bewoordingen toe dat het voor sommige bedrijfstakken onmogelijk zou zijn op de vrije markt stand te houden: 'Voor de akkerbouw zal het heel moeilijk zijn tegen wereldmarktprijzen te concurreren. Ze hebben ook niemand die het Nederlandse graan wil eten, behalve de varkens. Dat lijkt me lastig om te overleven, de akkerbouw zal zonder steun niet kunnen bestaan.' Dit nam niet weg dat de boeren en tuinders daar moesten produceren waar het tegen de laagste kosten kon, zo meende Zalm. 'Dan rijst de vraag waarom je permanent aan inkomensvoorziening moet doen voor bepaalde producenten in Nederland. Dat hebben we bij de scheepsbouw niet gedaan en bij de kolenboeren niet. (...) Je moet niet iedereen die hier vroeger iets produceerde op grond daarvan inkomenssteun geven. Dat doen we bij geen enkele categorie. Zeker als je overproductie hebt, is dat raar. Tenzij je het voeden van varkens ook als een essentiële overheidstaak ziet... We barsten van de subsidies, maar behalve de bijstand zijn die altijd gericht op een bepaald doel. Een ander doel dan dat iemand inkomen heeft.' Vanuit LTO Nederland volgde een felle reactie op de uitlatingen van Zalm. De voorzitter van de vakgroep Akkerbouw, Aike Maarsingh, sprak van 'een grote belediging van de boerenstand.' Doornbos noemde de uitlatingen van Zalm 'kortzichtig', 'asociaal' en 'erg luchthartig'. In een gesprek met de bewindsman liet hij weten dat de agrarische sector absoluut niet blij was met de vergelijking met de bijstand. Toch gaf de LTO-voorzitter ook in dit verband blijk van de genoemde pragmatische houding ten aanzien van de verdere liberalisering. Doornbos erkende dat er een moment in de Brusselse onderhandelingen kon komen waarop het slim werd te gaan meepraten over verlaging van de inkomensstoelagen: 'Uiteindelijk zul je je knopen moeten tellen en redden wat er te redden valt. Maar zover zijn we nu nog niet.'¹⁴⁶

Hoewel LTO Nederland ambivalent tegenover het liberaliseringsvraagstuk stond, was zij over één ding heel duidelijk: als er inderdaad verder werd geliberaliseerd, dan moest het ook goed gebeuren. Daarmee bedoelde de organi-

¹⁴⁵ *Agrarisch Dagblad*, 13 september 1997.

¹⁴⁶ *Oogst*, 12 februari 1999 p. 6, 12 maart 1999 p. 14-15.

satie dat als de agrarische ondernemers te maken kregen met vrije prijsvorming, zij ook de vrijheid moesten krijgen hun bedrijfsvoering zo concurrerend mogelijk te maken. De grote angst van LTO Nederland was dat Nederlandse boeren op een geliberaliseerde markt moesten gaan werken terwijl tegelijk de milieuwetgeving niet versoepelde of juist werd aangescherpt. Als deze aanscherping onvoldoende werd gecompenseerd, bijvoorbeeld met milieusubsidies, of door afscherming van de eigen markt voor minder milieuvriendelijk geproduceerde producten van elders, zou het eenvoudig tot concurrentienadeel kunnen leiden. Het betekende dat de Nederlandse of Europese agrariërs moesten gaan concurreren met boeren van elders die met minder strenge regels te maken hadden. Deze laatsten zouden door de ter plekke geldende soepeler milieueisen efficiënter en goedkoper kunnen produceren, waardoor zij concurrentievoordeel genoten, aldus LTO Nederland.¹⁴⁷ Het ging hierbij trouwens niet om een nieuw argument, maar om een denkbeeld dat al veel langer door de landbouw naar voren werd gebracht om te argumenteren dat Nederland op het gebied van de milieuwetgeving niet alleen voorop moest lopen.¹⁴⁸

Van markt- en prijsbeleid naar directe inkomenssteun

De hoofdvraag met betrekking tot het Europese landbouwbeleid was die van verdere liberalisering of gecontinueerde ondersteuning. Hoewel een belangrijke, was het tevens een enigszins academische kwestie, omdat het volkomen duidelijk was dat Europa, ondanks haar inzet op meer marktwerking, de steun aan de landbouw niet plotseling zou beëindigen. In de praktijk was het voor LTO Nederland een veel belangrijker vraag hoe het beschikbare Europese geld onder de boeren werd verdeeld. Het Europese landbouwbeleid kende vanouds twee pijlers: het markt- en prijsbeleid en het landbouwstructuurbeleid. Vanaf de jaren negentig werden ten aanzien van beide pijlers belangrijke veranderingen doorgevoerd.

Bij de pijler van het markt- en prijsbeleid trad een verschuiving op van de prijssteun voor het geleverde agrarische eindproduct naar een vorm van steun voor de beschikbare productiemiddelen. De bedoeling was dat de Europese akkerbouwers en rundveehouders ter compensatie van een lagere garantieprijs voor hun graan of melk een toeslag per hectare of per dier zouden krijgen. Nadat hun aantallen dieren en gebruikte grondoppervlak vooraf waren vastgesteld, zouden deze niet meer zomaar mogen toenemen. Op deze manier beoogde de Europese Unie een meer extensieve manier van produceren te stimuleren. Deze omschakeling was met name voor de Nederlandse melk-

¹⁴⁷ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 6 februari 1996, Bijlage 4 Covernotitie Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op langere termijn.

¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: Nota intensieve veehouderij.

veehouderij bedreigend. Het betrof een buitengewoon efficiënt producerende sector. Doordat de Nederlandse koeien een hoge melkproductie hadden, kon de Nederlandse melkveehouderij met relatief weinig dieren een grote hoeveelheid melk produceren. De Nederlandse melkveehouders hadden er derhalve belang bij dat de hoeveelheid geleverde melk zwaar meewoog in de subsidieberekening en dat het aantal gehouden koeien van minder invloed was op het ontvangen bedrag. Vandaar dat LTO Nederland zich voor een dergelijke berekening van de Europese subsidie inspande.¹⁴⁹

Nauw gerelateerd aan de verschuiving van de prijssteun naar de directe inkomenssteun voerde de Europese Unie een andere wijziging door in haar ondersteuningsbeleid. Voor het ontvangen van de nieuwe vorm van inkomenssteun moesten de desbetreffende agrariërs gaan voldoen aan een reeks eisen op het vlak van milieu, omgeving en dierenwelzijn. Deze koppeling van de Europese agrarische inkomenspolitiek aan het milieubeleid in brede zin werd aangeduid met de term *cross compliance*. In Nederland sprak men ook wel van ‘voor-wat-hoort-wat-beleid’. De belangrijke vraag was aan welke milieuvorwaarden de boeren moesten voldoen om voor de directe inkomenssteun in aanmerking te komen. Dit was onderwerp van discussie vanaf het moment dat het *cross compliance*-beleid midden jaren negentig op de Europese politieke agenda verscheen. Ten eerste werden enkele reeds bestaande Europese wetten ten aanzien van dierenwelzijn, natuur, milieu en volks-, dier- en plantengezondheid tot harde voorwaarde voor het ontvangen van de directe inkomenssteun gemaakt. Vanzelfsprekend behoorden de Europese landbouwers deze wetten sowieso al na te leven. Het *cross compliance*-beleid vormde een extra stok achter de deur. Daarbovenop verwachtte de Europese Unie van haar lidstaten dat zij elk afzonderlijk voor hun boeren een aantal aanvullende en op de specifieke situatie toegespitste eisen op het gebied van bodemkwaliteit en landschapsbeheer opstelden.¹⁵⁰ De toenmalige Nederlandse minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Van Aartsen, toonde zich al in een vroeg stadium van de discussie, namens het eerste paarse kabinet, een voorstander van het voor-wat-hoort-wat-beleid. In zijn prioriteitennota *Dynamiek en Vernieuwing* uit 1995 stond het als volgt: ‘Sinds de hervorming van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid in 1992 vormt directe inkomenssteun, bijvoorbeeld door hectare-toeslagen en dierpremies, een belangrijk onderdeel hiervan. Naar de mening van het Kabinet zouden dergelijke toeslagen waar mogelijk ingebed moeten worden in het beleid tot bescherming van natuur en landschap, zodat zij een meervoudige functie krijgt.’¹⁵¹ Van Aartsen dacht hierbij aan het stellen van voorwaarden ten aan-

¹⁴⁹ *Oogst*, 8 december 1995 p. 15, 11 juli 1997 p. 6.

¹⁵⁰ Cross-compliance; Randvoorwaarden GLB (cross-compliance).

¹⁵¹ *Dynamiek en vernieuwing*, 18.

zien van bijvoorbeeld het slootkantenbeheer, de erfbeplanting of de bescherming van weidevogels. In elk geval diende het te gaan om relatief makkelijk te controleren maatregelen, die weinig administratieve lasten gaven.¹⁵²

LTO Nederland zag niets in het idee van Van Aartsen. De organisatie was sowieso kritisch ten aanzien van het Europese voornemen om extra voorwaarden aan de directe inkomenssteun te verbinden. Volgens de organisatie was het geld voor de dierpremies of hectaretoeslagen bedoeld als compensatie voor de korting op de prijssteun. Omdat het geld door middel van deze korting van de boeren was afgenomen, diende het zonder extra voorwaarden aan hen te worden teruggegeven, zo redeneerde LTO Nederland. Zij was tegen invoering van het voor-wat-hoort-wat-beleid als de boeren er niet een extra beloning voor kregen. De organisatie was weliswaar voorstander van het leveren van extra prestaties ten behoeve van natuur en milieu, maar dan alleen als dit op basis van vrijwilligheid gebeurde en er een passende vergoeding bovenop de prijs- en de directe inkomenssteun tegenover stond. Voor de uitkering van de directe inkomenssteun waren deze extra prestaties niet nodig, aldus LTO Nederland, omdat de Nederlandse landbouw al veel deed op het vlak van natuur en milieu. Gedacht kon worden aan de regelgeving rond het gebruik van bestrijdingsmiddelen of aan het mest- en mineralenbeleid. Ook in dit verband speelde de angst voor concurrentievervalsing. LTO Nederland meende dat Europa al relatief strenge milieuwetten had en vreesde dat Nederland in het kader van het voor-wat-hoort-wat-beleid daarbinnen nog weer strengere eisen zou stellen dan de overige Europese landen.¹⁵³

LTO Nederland benadrukte met betrekking tot de inkomenssteun kortom één bepaald facet van de Europese beleidsverandering. De organisatie presenteerde bij haar lobbyvoering de directe inkomenssteun voor de productiefactoren land en vee als vanzelfsprekende compensatie voor de verlaagde prijssteun. Zij stond hiermee in oppositie tot de milieubeweging. Vanuit deze beweging werd een ander accent gelegd. De milieubeweging benadrukte juist de *cross compliance*-gedachte. Zij beschouwde de directe inkomenssteun niet als een automatische compensatie voor de ontnomen prijssteun, maar benadrukte dat de boeren voor hun directe inkomenssteun moesten gaan voldoen aan extra voorwaarden op het gebied van natuur en milieu.¹⁵⁴

¹⁵² *Oogst*, 6 februari 1998 p. 27.

¹⁵³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 mei 1998, Ongenummerde bijlage betreffende Brief 28 april 1998 van G.J. Doornbos namens LTO Nederland aan de minister van Landbouw Natuurbeheer en Visserij J.J. van Aartsen. Zie verder: *Oogst*, 28 juni 1996 p. 17, 15 november 1996 p. 19, 29 november 1996 p. 15, 6 februari 1998 p. 24, 25 en 27, 3 april 1998 p. 22, 15 mei 1998 p. 22, 19 mei 2000 p. 19.

¹⁵⁴ *Natuur en milieu*, juli/augustus 2003 p. 4.

Volgens de LTO-vakgroep Melkveehouderij mocht de bedrijfstak niet een industrieel karakter krijgen. Zij zag koeien in de wei als haar 'beste ambassadeurs naar de samenleving'. (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Met de uiteenzetting van minister Van Artsen en de visie van de milieubeweging, leek LTO Nederland met betrekking tot het *cross compliance*-denkbeeld alleen te staan. Toch was het verschil in opvatting met het ministerie in de praktijk niet zo groot. Op woensdag 22 april 1998 presenteerde de LTO-vakgroep Melkveehouderij haar toekomstvisie *Uitzicht op een veelzijdige toekomst*.¹⁵⁵ In dit rapport zette de vakgroep onder meer uiteen dat alle melkveehouderijen in de toekomst grondgebonden moesten zijn, dat wil zeggen dat zij in hun eigen ruwvoer konden voorzien. De sector mocht zich niet ontwikkelen in de richting van een industriële productiewijze, zoals met name de varkenshouderij die kende.

Minister Van Aartsen nam met loftuitingen het eerste exemplaar van het rapport in ontvangst. Hij verklaarde hierbij niet te begrijpen waarom LTO Nederland zo afwijzend tegenover het *cross compliance*-beleid stond. 'U gaat produceren in overeenstemming met natuur en milieu. Dat is precies wat met *cross-compliance* wordt beoogd. Het vormt dus geen bedreiging, maar is juist een ondersteuning van uw visie', zo vertelde de minister.¹⁵⁶ Door lovend over de melkveehouderij te spreken en hierbij een verwijzing naar het voor-

¹⁵⁵ *Uitzicht op een veelzijdige toekomst*.

¹⁵⁶ *Oogst*, 24 april 1998 p. 8.

wat-hoort-wat-beleid te maken, gaf Van Aartsen impliciet aan dat de sector wat hem betreft voldoende deed voor het ontvangen van de directe inkomenssteun. Dit realiseerde LTO Nederland zich ook.¹⁵⁷ In de daaropvolgende jaren bepaalde de Nederlandse overheid met betrekking tot de door Europa gesteunde sectoren precies wat de nationale *cross compliance*-voorwaarden werden. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij overlegde hierbij met onder meer LTO Nederland. De organisatie van boeren en tuinders gaf in dit verband nauwkeurig per sector aan wat zij als de mogelijkheden en onmogelijkheden van het nieuwe beleid zag.¹⁵⁸ Bij de concrete invulling van het voor-wat-hoort-wat-beleid toonde het ministerie oog voor de milieubelangen, maar ook voor de praktische haalbaarheid van de nieuwe regelgeving voor de betrokken boeren. Een voorbeeld deed zich voor bij de Nederlandse *cross compliance*-regelgeving voor de zetmeelaardappelteelt. Een van de door het landbouwministerie opgestelde nieuwe bepalingen was dat de aardappeltelers om voor Europese steun in aanmerking te komen, bij het oogsten niet meer dan dertig procent van hun planten met chemische loofdoodingsmiddelen mochten doodspuiten. In 2002 schrapte de toenmalige landbouwminister, Veerman, deze bepaling echter weer. Dit gebeurde na kritiek van LTO Nederland op de praktische consequenties ervan voor de bestrijding van de beruchte aardappelziekte *phytophthora*.¹⁵⁹

Van landbouwstructuurbeleid naar plattelandsbeleid

Naast het markt- en prijsbeleid paste de Europese Unie ook het landbouwstructuurbeleid aan. Ze verruimde het tot een vorm van structuur- en plattelandsontwikkelingbeleid. De oorspronkelijke doelstelling tot het verbeteren van de landbouwstructuur, door middel van bijvoorbeeld ruilverkaveling en technische innovatie, werd uitgebreid. Voortaan kon een deel van het beschikbare geld ook worden gebruikt voor het beheer van landschap en natuur en het behoud van de vitaliteit van het landelijke gebied. Op deze wijze integreerde de Europese Unie het landbouwstructuurbeleid nadrukkelijk in haar bredere plattelandspolitiek. Voor de agrarische sector hield deze verbreding een risico in. Het gevaar bestond dat Europees geld dat voorheen automatisch naar de agrarische sector ging, voortaan weliswaar aan het platteland werd besteed, maar niet meer bij de boeren terecht kwam. Andere partijen konden namelijk ook aanspraak maken op een deel van het voor het platteland bestemde geld.

LTO Nederland was zich terdege van dit risico bewust. Haar vrees voor

¹⁵⁷ Archief LTO Nederland, Diverse stukken 1998, stuk getiteld Melkveehouderij en cross-compliance; *Oogst*, 1 oktober 1999 p. 17, 19 mei 2000 p. 19.

¹⁵⁸ *Oogst*, 8 januari 1999 p. 22; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 16 februari 1999, Bijlage 3 Cross-compliance: De visie van LTO-Nederland.

¹⁵⁹ *Oogst*, 15 februari 2002 p. 19, 20 september 2002 p. 24.

het wegvloeiën van Europees plattelandsgeld naar sectoren buiten de landbouw leidde in 2001 tot een harde confrontatie met toenmalig landbouwminister Brinkhorst. De kritiek van LTO Nederland spitste zich toe op de besteding van de gelden uit het zogeheten plattelandsontwikkelingsprogramma (POP). Het plattelandsontwikkelingsprogramma was onderdeel van het nieuwe Europese structuur en plattelandsbeleid. De lidstaten konden in het kader van het POP geld ontvangen voor het tot verdere ontwikkeling brengen van hun rurale gebieden. Zij konden subsidie aanvragen voor heel uiteenlopende zaken, zoals de verbetering van de verwerking en afzet van landbouwproducten, de bevordering van toeristische en ambachtelijke activiteiten, dorpsvernieuwing, herverkaveling en grondverbetering, milieubehoud en landschapsbeheer, of de bescherming en instandhouding van het landelijk erfgoed. De Europese Unie hanteerde bij de POP-regeling een systeem van medefinanciering; de lidstaten moesten zelf ongeveer de helft van de kosten dragen, Europa paste de rest bij. Om voor Europese cofinanciering in aanmerking te komen, moest de nationale overheid een integraal plattelandsontwikkelingsplan indienen waarin zij de problematiek van het desbetreffende rurale gebied schetste en zij een strategie van aanpak gaf.

In 2000 en 2001, de eerste twee jaren van de regeling, gebruikte het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij een groot deel van het Europese POP-geld voor de aankoop van grond ten behoeve van de aanleg van nieuwe natuurgebieden. In 2001 ging het om 21,9 miljoen van de beschikbare 55,9 miljoen euro, wat neerkwam op een percentage van bijna veertig procent.¹⁶⁰ Het ministerie worstelde namelijk met een probleem. In 1990 was besloten dat Nederland binnen dertig jaar tijd een uitgebreid netwerk van aaneengesloten natuurgebieden moest krijgen: de zogenoemde Ecologische Hoofdstructuur (EHS).¹⁶¹ Boeren en andere particulieren mochten een deel van de EHS gaan beheren. Daarnaast startte de Nederlandse overheid in het kader van de EHS een beleid van gerichte grondaankoop. Haar bedoeling was een aantal van bijzonder belang geachte gebieden te verwerven, om deze vervolgens in beheer te geven van een van de drie officieel erkende terreinbeherende instanties: Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer of de Provinciale Landschappen. Mede door de hoogconjunctuur van de jaren negentig, de grondspeculaties en de daarmee samenhangende stijging van de grondprijzen, raakte de overheid bij het aankopen van gebieden voor de EHS echter al snel

¹⁶⁰ Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (XIV) voor het jaar 2001. Brief van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (XIV) voor het jaar 2002. Brief van de minister van Landbouw, Natuurbeheer over het Nederlandse Plattelandsontwikkelingsprogramma.

¹⁶¹ Regeringsbeslissing natuurbeleidsplan.

achter op schema.¹⁶² Toen het landbouwministerie begin 2000 in relatief korte tijd bij Europa een voorstel voor het gebruik van het beschikbare POP-geld moest indienen, lag een besteding ten behoeve van grondverwerving voor de hand.

Het POP-geld was slechts een onderdeel van het Europese structuur- en plattelandsbeleid, terwijl dit beleid qua budget vooralsnog niet opwoog tegen het markt- en prijsbeleid. Toch maakte LTO Nederland fel bezwaar tegen de besteding van de POP-gelden door de Nederlandse overheid. Zij achtte het ongeoorloofd dat de regering de gelden gebruikte voor het opkopen van terreinen, die op deze manier voor de agrarische sector verloren gingen. De spanning tussen LTO Nederland en de Nederlandse regering liep zo hoog op dat de organisatie in september 2001 het overleg met landbouwminister Brinkhorst tijdelijk opschortte. LTO Nederland reageerde zo heftig omdat zij voorzag dat het structuur- en plattelandsbeleid in de toekomst steeds belangrijker werd. De organisatie wilde daarom kostte wat kost voorkomen dat er van de volgens haar onjuiste besteding van de POP-gelden een precedentwerking uitging. Zij maakte in dit verband ook bezwaar tegen de zogeheten modulatie. Dit was het voorgenomen beleid om de directe inkomenssteun aan de grootste boerenbedrijven af te toppen en het aldus bespaarde geld te besteden aan het structuur- en plattelandsbeleid. LTO Nederland weigerde met de modulatie in te stemmen zolang niet zeker was dat het op de directe inkomenssteun ingehouden geld weer volledig aan de boeren ten goede kwam.¹⁶³ Hierbij moet worden opgemerkt dat de organisatie weliswaar vermoedde dat in de toekomst meer geld naar het nieuwe plattelandontwikkelingsbeleid zou gaan, maar dat zij niet verwachtte dat de verbrede landbouw een substantiële inkomensbron zou gaan vormen. Voorzitter Doornbos hamerde er namens zijn organisatie dan ook voortdurend op dat de zogenoemde plattelandsvernieuwing niet moest worden gezien als vervanging van het Europese markt- en prijsbeleid, maar als een aanvulling erop.¹⁶⁴ Naast een constaterende was dit natuurlijk ook een politieke boodschap.

Het verzet van LTO Nederland tegen de concrete, nationale invulling van het Europese POP-beleid leidde ertoe dat de minister de organisatie vroeg zelf met voorstellen voor de besteding van de gelden te komen. LTO Neder-

¹⁶² *Grond voor de natuur*, 5.

¹⁶³ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering commissie Internationaal Economisch en Sociaal Beleid 15 juni 1999, Bijlage 7 Notitie inzake Kaderverordening Plattelandsontwikkeling en Rurale Ontwikkelingsplannen, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 23 oktober 2001, Bijlage 20 CLM-rapport over Modulatie, Agenda vergadering algemeen bestuur 28 juni 2004, Bijlage 6 De evolutie van het plattelandsontwikkelingsprogramma; *Oogst*, 2 maart 2001 p. 6, 9 maart 2001 p. 17, 5 april 2002 p. 8.

¹⁶⁴ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 juli 2000, Bijlage 6 Duurzame ontwikkeling platteland, Beleidsnotitie ten behoeve van positionering van dit resultaatgebied in het LTO-concern, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 7 juli 2003, Bijlage 10 Stuk getiteld Plattelandsontwikkeling: Naar renderende beleidskeuzes in het landelijk gebied; *Oogst*, 2 mei 1997 p. 13.

land deed dit. Al snel bleek echter dat de Europese Unie niet toestond dat de door de nationale overheden ingediende plattelandontwikkelingsprogramma's tussentijds fundamenteel werden aangepast.¹⁶⁵ Dit kon pas met betrekking tot de volgende budgetteringsperiode, namelijk die van 2007 tot 2013. Voor deze periode zette LTO Nederland in op een Nederlands POP-beleid met vier speerpunten. Dat LTO voor een beperkt aantal projecten koos, had een reden. Ondertussen was namelijk gebleken dat door een gefragmenteerde implementatie van het Europese landbouwbeleid en een onduidelijk systeem van evaluatie, de effectiviteit van het beleid niet goed meetbaar was.¹⁶⁶ Met haar speerpuntenbeleid beoogde LTO Nederland te bewerkstelligen dat het Europese POP-geld daadwerkelijk bij de boeren terecht kwam en niet opging aan overheadkosten.¹⁶⁷ Een deel van het door Europa beschikbaar gestelde geld zou volgens de organisatie moeten worden besteed aan ruilverkaveling en vergelijkbare projecten ter versterking van de agrarische structuur. Een ander deel diende te worden aangewend voor de steun aan bedrijven met fysieke beperkingen, zoals de boerderijen in de drassige veenweidegebieden in het westen van het land of die in het kleinschalige coulisselandschap in het oosten. Een derde geldstroom zou moeten worden aangewend ter subsidiëring van innovatieve projecten en bedrijfsinvesteringen. Ten slotte kon een deel van het Europese geld worden gebruikt ter verhoging van de door de Nederlandse overheid gegeven vergoeding van het door boeren uitgeoefende agrarisch natuurbeheer.¹⁶⁸

Ideeën over de ruimtelijke inrichting van Nederland

De vraag over de besteding van de Europese plattelandsgelden hing nauw samen met een andere kwestie. Dat was hoe de landbouw zich diende te verhouden tot de overige functies op het platteland, ofwel hoe het rurale gebied moest worden ingericht. Diverse ministeries waren bij dit vraagstuk betrokken. Behalve het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij,

¹⁶⁵ Agenda vergadering algemeen bestuur 16 september 2003, Bijlage 10 Besteding gelden plattelandontwikkelingsprogramma's: Concept-Beleidsnota van LTO Nederland (versie 6). Zie ook: *Oogst*, 18 mei 2001 p. 20. Voor de hele geschiedenis van POP en modulatie vanuit het perspectief van LTO Nederland, zie: *Oogst*, 10 oktober 2003 p. 16-17. Zie voor de bijdrage van LTO Nederland aan de onder Veerman gemaakte POP-plannen: *Oogst*, 23 januari 2004 pag. 14.

¹⁶⁶ Resultaten van plattelandprojecten met Europese subsidie.

¹⁶⁷ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur 14 september 2004, Bijlage 6 Commentaar op de Plattelandsverordening 2007-2013 (concept).

¹⁶⁸ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur 16 september 2003, Bijlage 10 Besteding gelden plattelandontwikkelingsprogramma's Concept-Beleidsnota van LTO Nederland (versie 6), Agenda vergadering algemeen bestuur 14 september 2004, Bijlage 7 Interne werkwijze LTO plattelandsverordening / Speerpunten voor POP 2007-2013; Agenda vergadering algemeen bestuur 1 maart 2005, Bijlage 5 Plattelandsontwikkelingsprogramma 2007-2013; Voorstel LTO Nederland invulling plattelandsontwikkeling[s]programma voor de periode 2007-2013. In het laatste stuk is sprake van een vijfde punt, namelijk 'verbreding'.

waren dit de ministeries van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM), en het ministerie van Verkeer en Waterstaat (V en W). Daarnaast hadden de lagere overheden, namelijk provincies, gemeenten en waterschappen, belangrijke zeggenschap over de inrichting van hun gebied. Omdat het bij de ruimtelijke ordening en het plattelandsbeleid om complexe vraagstukken ging met veel belanghebbende partijen, paste de regering een bijzonder systeem van besluitvorming toe, namelijk het poldermodel. Het poldermodel bestond er in essentie uit dat de overheid zoveel mogelijk maatschappelijke organisaties en andere belangenvertegenwoordigers bij de politieke besluitvorming betrok. De gedachte was dat door iedereen in een vroeg stadium mee te laten praten, polarisatie in een latere fase kon worden voorkomen. Vanaf ongeveer 1998 werd de nieuw ingerichte overlegstructuur voor zover deze betrekking had op de thema's van plattelandsinrichting en natuurbehoud betiteld als het Groene Poldermodel.¹⁶⁹

LTO Nederland nam namens de agrarische sector deel aan het Groene Polderoverleg. Zij was een van de deelnemers aan het in 1996 door het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij opgerichte Landelijk Overlegplatform Groene Ruimte,¹⁷⁰ maar ook in andere gremia van groen polderoverleg liet zij van zich horen. De organisatie ontdekte het op een belangrijk punt eens te zijn met andere deelnemers aan het polderoverleg. LTO Nederland deelde met natuur-, landschaps- en toeristische organisaties de vrees dat het landelijk gebied of de groene ruimte onnodig terrein zou verliezen aan de zich uitbreidende steden en dorpen. De constatering het op dit punt met elkaar eens te zijn, leidde tot enkele gezamenlijke acties. Op 9 december 1995 presenteerden LTO Nederland, de WLTO, Stichting Natuur en Milieu, Vereniging Natuurmonumenten en de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB een manifest waarin zij pleitten voor het behoud van het open karakter van het Groene Hart.¹⁷¹ Dit gebeurde nadat de pas aangetreden ministers van LNV, Jozias van Aartsen, en VROM, Margreeth de Boer, na jaar 1995 een serie discussiebijeenkomsten over de toekomst van dit gebied hadden georganiseerd. Het jaar daarop keerde LTO Nederland zich met onder meer de ANWB, Natuur en Milieu, Natuurmonumenten en het Wereld Natuur Fonds (WNF) tegen de aanleg van een spoorlijn voor een nieuwe hogesnelheidstrein dwars door het Groene Hart.¹⁷² Nog weer een jaar later schreven het Interprovinciaal Overleg, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Unie van Waterschappen, de ANWB, de Federatie Particulier Grondbezit, Stichting Natuur en Milieu, Vereniging Natuurmonumenten, en

¹⁶⁹ Wijnand Duyvendak, Ingrid Horstik en Bertram Zagema ed., *Het groene poldermodel*, 11.

¹⁷⁰ *Nederlandse staatscourant*, 20 juni 1996.

¹⁷¹ *Agrarisch dagblad*, 12 december 1995; *Natuur en milieu*, december 1995/januari 1996 p. 4-5.

¹⁷² *NRC Handelsblad*, 14 maart 1996. de Volkskrant, 19 oktober 1996.

LTO Nederland een gemeenschappelijke brief aan het kabinet waarin zij pleitten voor een andere besteding van de zogenoemde ICES-gelden. Het ging bij deze gelden om een door de overheid ingesteld fonds van enkele tientallen miljarden guldens bedoeld voor de versterking van de Nederlandse ruimtelijke en economische structuur. De samenwerkende organisaties verzochten de ministerraad een groter deel van het beschikbare geld te besteden aan het platteland.¹⁷³ In 1999 volgde een alarmerend schrijven van LTO Nederland en de Vereniging Natuurmonumenten aan de paarse bewindslieden over de sluipende dichtslibbing van het landelijk gebied.¹⁷⁴ Volgens LTO Nederland moest strikt worden vastgehouden aan het principe van de compacte stad.¹⁷⁵

LTO Nederland zag goede mogelijkheden om samen met andere maatschappelijke organisaties te werken aan de bescherming van het platteland tegen de oprukkende stad. Doordat heel verschillende partijen belang hadden bij het open houden van het platteland, konden zij samen een monsterverbond sluiten. Met betrekking tot de inrichting van het platteland op zich, was sprake van minder eensgezindheid. LTO Nederland behartigde de belangen van boeren en tuinders; andere organisaties waren er primair voor recreanten of natuurliefhebbers. De verschillende belangengroeperingen richtten zich op verschillende rurale functies, zoals landbouw, natuurbehoud, landschapsbeheer en recreatie.¹⁷⁶ Toen LTO-voorzitter Doornbos begin 1997 door een journalist werd gevraagd of de gevormde coalitie voor de belangenbehartiging van het platteland samen zou blijven optrekken, antwoordde hij: 'Als het gaat om investeren in het platteland, denk ik dat dat zeker zal gebeuren. Wanneer straks de vraag aan de orde komt waar de nadruk op moet liggen bij de besteding van het geld, zullen binnen deze coalitie verschillen van inzicht ontstaan.'¹⁷⁷

De insteek van LTO Nederland in de strijd om de inrichting van het platteland was te claimen dat de door haar vertegenwoordigde agrariërs in principe welhaast alle rurale functies konden vervullen. Zij wees hiervoor op de mogelijkheid van functiemenging en het belang van een goed renderende agrarische sector voor de leefbaarheid van het platteland. In haar rapport *In-*

¹⁷³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 maart 1997, Bijlage S Brief 24 februari 1997 van G.J. Doornbos namens LTO-Nederland, ANWB-Koninklijke Nederlandse Toeristenbond, Federatie Particulier Grondbezit, Interprovinciaal Overleg, Stichting Natuur en Milieu, Unie van Waterschappen, Vereniging Natuurmonumenten en Vereniging van Nederlandse Gemeenten aan de voorzitter en leden van de ministerraad. De term 'ICES-gelden' was ontleend aan de voor de verdeling van deze gelden in het leven geroepen Interdepartementale Commissie voor de Economische Structuurverbetering.

¹⁷⁴ *Oogst*, 10 december 1999 p. 13.

¹⁷⁵ *Investeren in de groene ruimte*, 21.

¹⁷⁶ Zie voor de visies van de agrarische sector en de milieubeweging: Daniël Broersma, 'Groene idealen in een paars politiek landschap'.

¹⁷⁷ *Oogst*, 28 februari 1997 p. 18.

vesteren in de Groene Ruimte uit september 1997 stond het als volgt: ‘Wat betreft plattelandsvernieuwing doet zich de mogelijkheid voor van verweving van functies. In Nederland, het dichtstbevolkte land van de Europese Unie, is de ruimte schaars. Dat blijkt onder meer uit de hoge grondprijzen. Het omgaan met de ruimte moet daarom op een verstandige manier gebeuren. Wat bijvoorbeeld ónverstandig zou zijn is versnippering: het toedelen van aparte stukjes ruimte aan de afzonderlijke functies landbouw, recreatie, natuur, landschap, wonen e.d. Bovendien zou versnippering frustrerend uitwerken op het proces van versterking van de landbouwkundige structuur. Verweving van functies kan – in de visie van LTO-Nederland – een goede en verantwoorde manier zijn om de groene ruimte optimaal te benutten en kwalitatief te verbeteren.’¹⁷⁸ Wat LTO Nederland met andere woorden bedoelde, was dat haar boerenachterban de geëigende partij was om vorm te geven aan de plattelandsvernieuwing: boeren konden het rurale landschap en de natuur beheren; ze konden toeristische activiteiten ontwikkelen en bijvoorbeeld door het oprichten van zorgboerderijen de sociale structuur van het platteland versterken. De achterliggende gedachte was uiteraard dat de boeren, en dus niet een andere partij, de voor dit werk vrijgemaakte subsidiegelden ontvingen. Als de boeren een goede vergoeding kregen voor het beheer van het landelijk gebied, was dit niet alleen goed voor hen, maar voor de hele rurale gemeenschap, zo redeneerde LTO Nederland. Volgens haar was een goed renderende landbouw voorwaarde voor een vitaal platteland. In het rapport *De boer natuurlijk*, uit juli 2001, verwoordde zij het aldus: ‘De LTO-organisaties (regionale en sectorale organisaties) zijn ervan overtuigd dat een economisch sterke land- en tuinbouw de levensader is voor de verdere ontwikkeling van een aantrekkelijk en vitaal platteland. Het gaat om een duurzame toekomst van het landelijk gebied, waar plaats is voor boeren én natuur. Het beheer van die natuur en het landschap krijgt een steeds belangrijker plaats in hun dagelijks[e] activiteiten.’¹⁷⁹ Of zoals WLTO-voorzitter Jan de Groot en LTO-voorzitter Doornbos dit denkbeeld kort en krachtig samenvatten: ‘Op een economisch kerkhof kun je geen ecologisch paradijs bouwen.’¹⁸⁰

Het concept van agrarisch natuur- en landschapsbeheer was niet nieuw in Nederland. Al in 1975 was door de regering in de zogenoemde Relatienota besloten tot het invoeren van een vergoedingsstelsel voor het natuur- en landschapsbehoud door agrariërs.¹⁸¹ Sindsdien waren steeds meer boeren bij hun bedrijfsvoering aandacht gaan besteden aan bijvoorbeeld de bescherming van weidevogels of het onderhoud van kleinschalige landschapselementen

¹⁷⁸ *Investeren in de groene ruimte*, 12.

¹⁷⁹ Cees de Geus, *De boer natuurlijk*, 3.

¹⁸⁰ *Oogst*, 22 mei 1998 p. 19 en 25 oktober 2002 p. 18.

¹⁸¹ Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud.

zoals houtwallen en poelen.¹⁸² De koerswijziging van het Europese beleid vormde hiertoe een extra stimulans. Vanaf de jaren negentig ontstonden in snel tempo overal in Nederland lokale verenigingen of coöperaties van boeren die aan agrarisch natuurbeheer deden. In 2003 was hun aantal opgelopen tot 117. Datzelfde jaar verenigden deze lokale verenigingen zich in de koepelorganisatie Natuurlijk Platteland. Het bestuur van Natuurlijk Platteland kreeg gelijktijdig de status van LTO-werkgroep voor het agrarisch natuur- en landschapsbeheer.¹⁸³ De nieuwe werkgroep werd onderdeel van de kort tevoren opgerichte LTO-vakgroep Verbrede Land- en Tuinbouw, die zich naast het agrarisch natuurbeheer richtte op toerisme, huisverkoop en zorgtaken.¹⁸⁴

Hoewel LTO Nederland de mogelijkheid van functiemenging beklemtoonde, bleef haar totaalvisie op het platteland hier niet toe beperkt. Zij sloot pragmatisch aan bij de dubbelheid in het Europese beleid. Met de afbouw van prijssteun en importheffingen maakte de Europese Unie de weg vrij voor verdere liberalisering van de internationale markt voor landbouwproducten. Tegelijk bleef zij via nieuwe subsidieregelingen voor plattelandsvernieuwing en natuurbehoud steun aan de boeren verlenen. Algemeen was de verwachting dat dit zou leiden tot een verdere specialisatie in de landbouw. Vermoedelijk zou een deel van de bedrijven zich toeleggen op de door Europa gesubsidieerde verbrede landbouw, terwijl een ander deel de concurrentie aanging op de internationale markt.¹⁸⁵ Voor deze laatste categorie bedrijven was het van cruciaal belang de kostprijs van het geleverde primaire agrarische product zo laag mogelijk te houden. Dit kon door verdere schaalvergroting en intensivering van de productie. LTO Nederland verwachtte dat deze strategie voorlopig voor de meeste bedrijven het beste rendement zou blijven opleveren. Zij benadrukte daarom dat er in Nederland voldoende ruimte voor intensieve en grootschalige landbouw moest zijn. De organisatie besefte dat op dit punt geen goede mogelijkheid bestond tot samenwerking met andere maatschappelijke organisaties. In een interne nota uit 1997 stond dit als volgt opgeschreven: 'LTO-Nederland heeft in deze nieuwe tijd gekozen voor het vormen van allerlei gelegenheidscoalities, in verband met belangen, imago en effectiviteit. Deze coalities strekken zich met name uit tot de wijze van produceren (welzijn en veiligheid) en de gerichtheid op plattelandsbeleid, recreatie en natuurbehoud. Organisaties als Natuurmonumenten, Natuur en

¹⁸² *Land- en tuinbouwcijfers 2004*, 35, *Idem 2005*, 227. Zie voor extra achtergrondinformatie bij de geregistreerde aantallen: *Oogst*, 27 november 1998 p. 12.

¹⁸³ *Oogst*, 7 maart 2003 p. 16, 16 januari 2004 p. 14.

¹⁸⁴ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 25 februari 2003, Bijlage 16 Rapport Vakgroep verbrede land- en tuinbouw en Boer Natuurlijk Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 8 april 2003, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur gehouden op dinsdag 25 februari 2003; *Oogst*, 28 februari 2003 p. 18.

¹⁸⁵ W.J.J. Bijman ed., *Landbouwbeleid en internationalisatie*, 32-33; *Visienota voedsel en groen*, 8; A.H.F. Stortelder e.a., *Boeren voor natuur*, 9-11.

Milieu, Dierenbescherming, Recron, ANWB enz. enz. zijn voor de land- en tuinbouw geen onbekenden meer. De positie van de land- en tuinbouw in Nederland wordt evenwel niet, of niet alleen gekenmerkt door een toegenomen geïntegreerd productiepatroon, waarbij de volledige productie plaatsvindt in harmonie met de natuurlijke omgeving. Belangrijke delen van de productie kunnen wel worden ingepast in een natuurlijke omgeving, maar vinden plaats op een nagenoeg industriële wijze. (...) Ten behoeve van de economische productie die minder gezien kan worden als een vorm van plattelandslandbouw, kan de LTO-organisatie geen coalities sluiten met de eerder genoemde organisaties.¹⁸⁶

Volgens LTO Nederland kon naast de intensieve landbouw ook de overige landbouw geen grond missen: dit mede vanwege de voor een deel van de agrarische sector gewenste extensivering. Er mocht volgens de organisatie daarom beslist niet meer landbouwgrond in natuur worden omgezet dan was afgesproken in het kader van de realisering van de EHS. Het was een interne discussie hoe de voor de landbouw gewenste ruimte het best kon worden veiliggesteld. Een mogelijkheid was een verdeling te maken tussen gebieden waar de landbouw domineerde, gebieden waar de landbouw met andere functies was verweven en gebieden die voor landbouw ongeschikt waren. Op basis hiervan zou, naar voorbeeld van de Ecologische Hoofdstructuur, een Agrarische Hoofdstructuur kunnen worden ingesteld. Bezwaar was dat de andere spelers op het platteland de Agrarische Hoofdstructuur juist konden opvatten als argument om gebieden buiten het structuurgebied een niet-landbouwkundige functie te geven. LTO Nederland zag daarom meer in het idee om bij geplande ingrepen in het landelijk gebied, naast een milieueffectenreportage ook een landbouweffectenreportage te laten maken. Waar zij intern over de middelen discussieerde, was LTO Nederland het over de gewenste richting eens. Zij gebruikten in dit verband twee termen, 'verweving' en 'flexibiliteit'. Met het begrip verweving doelde LTO Nederland op de mogelijkheid tot het combineren van landbouw met onder meer natuur- en landschapsbehoud. Het begrip flexibiliteit werd gebruikt om aan te geven dat de individuele agrariër zelf moest kunnen kiezen voor een dergelijke vorm van functiemenging, of voor een koers van intensivering en schaalvergroting.¹⁸⁷

Gewasbeschermingsmiddelen of bestrijdingsmiddelen

Vanwege het gezamenlijke belang bij een niet verstedelijkt platteland, kon

¹⁸⁶ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 18 juni 1997, Bijlage 2 De ondernemende organisatie.

¹⁸⁷ *Investeren in de groene ruimte*, 9-10, 12-13, 15-18 en 21-22; Cees de Geus, *De boer natuurlijk*, 6, 15, 19 en 33-35; *Oogst*, 20 september 1996 p. 15, 17 januari 1997 p. 19, 16 mei 1997 p. 20, 13 juni 1997 p. 18-19, 27 juni 1997 p. 17, 24 april 1998 p. 20, 6 juli 2001 p. 19.

LTO Nederland op het gebied van de ruimtelijke ordening soms goed samenwerken met de milieubeweging. Niet op alle vlakken was echter sprake van een goede samenwerking. Beide partijen botsten hard met elkaar rond de kwestie van het bestrijdingsmiddelengebruik. Het conflict klonk door in de woordkeus door beide partijen: de milieubeweging had het over bestrijdingsmiddelen; LTO Nederland prefereerde de term gewasbeschermingsmiddelen. De discussie over het middelengebruik had een lange voorgeschiedenis. Vanaf 1962 kende Nederland een afzonderlijke wet voor het tegengaan van de schadelijke gevolgen van bestrijdingsmiddelen. Dit was de Bestrijdingsmiddelenwet. In eerste instantie was de wet vooral gericht op het behoud van de veiligheid en gezondheid van mens en dier. Later kwam de bescherming van het leefmilieu meer centraal te staan. De wet kreeg een aantal bepalingen gericht op het tegengaan van de aantasting van de bodem-, water- of luchtkwaliteit. De toelating van de gewasbeschermingsmiddelen gebeurde door het landbouwministerie, in samenspraak met een aantal andere ministeries. Vanaf 1993 werd deze bevoegdheid gedelegeerd aan het zogenoemde College voor de Toelating van Bestrijdingsmiddelen (CTB). In datzelfde jaar kregen de milieuorganisaties de wettelijke mogelijkheid om tegen de toelating van een middel bezwaar aan te tekenen. Voorheen hadden alleen fabrikanten en importeurs het recht op beroep. Doordat voortaan meerdere partijen bezwaar konden aantekenen, ontstond de reële mogelijkheid van tijdromevende beroepsprocedures over en weer.¹⁸⁸

Een andere ontwikkeling kon polarisatie wellicht tegengaan. In 1993 sprak de agrarische sector bij monde van het Landbouwschap met de overheid af het middelengebruik fors te zullen terugdringen. In 1995 zou sprake moeten zijn van een volumereductie van vijftig procent ten opzichte van de gekozen referentiejaar 1984-1988. De emissie naar het oppervlaktewater moest in 1995 met zeventig procent zijn gedaald. In de periode tot 2000 zou het middelengebruik nog verder omlaag moeten gaan. Door instemming met dit plan wist de agrarische sector een eerder aangekondigde heffing op bestrijdingsmiddelen af te wenden. Bij een tussentijdse evaluatie in 1997 bleek dat de landbouw het bestrijdingsmiddelengebruik weliswaar fors had teruggedrongen, maar toch niet aan alle eerder gestelde doelen voldeed. De uitkomsten verschilden per soort middel en vorm van emissie. Landbouwminister Van Aartsen liet vermanend weten dat in de komende jaren nog een forse inspanning nodig was om de einddoelen te halen. De agrarische sector verwachtte deze doelen te kunnen realiseren door middel van een zorgvuldiger manier van werken. Daartoe werden teeltplannen ontwikkeld die minder bestrij-

¹⁸⁸ Elizabeth M. Vogelzang-Stoute, *Bestrijdingsmiddelenrecht*, 256-278. Voor de nieuwe mogelijkheid voor de milieuorganisaties om bezwaar aan te tekenen tegen een beslissing van het CTB, zie: *Natuur en milieu*, september 1995 p. 4.

dingsmiddelen vereisten. De sector verwachtte ook veel van technische innovatie. Zo zou door het toepassen van een nieuw soort spuitdoppen de onbedoelde verwaaiing van pesticiden naar het slootwater kunnen worden tegengegaan. LTO Nederland stimuleerde deze en andere aanpassingen. Daarbij benadrukte zij voortdurend voor de buitenwereld dat de landbouw al veel had gedaan om het bestrijdingsmiddelengebruik te verminderen. Tegelijk betoogde zij dat de agrarische sector niet geheel zonder deze middelen kon. De inzet van LTO Nederland was dat alle gewassen in Nederland moesten kunnen blijven groeien. Daarom hechtte zij sterk aan het behoud van een breed middelenpakket. Vanwege de kostbare toelatingsprocedures was het voor de producenten en importeurs van gewasbeschermingsmiddelen soms niet rendabel om voor bepaalde weinig gebruikte middelen toelating op de Nederlandse markt aan te vragen. Om de toelating van deze middelen te bekostigen, stichtte LTO Nederland in 1999 samen met producentenorganisatie Nefyto het Fonds Kleine Toepassingen, waaraan weldra ook het landbouwministerie meebetaalde. LTO Nederland maakte tevens gebruik van gerichte lobbyvoering voor het behoud van een breed middelenpakket. Zij pleitte er bij de regering en het parlement voor sommige middelen die niet aan de milieucriteria voldeden, via een bestaande wettelijke uitzonderingsclausule, toch op de Nederlandse markt toe te staan vanwege hun landbouwkundige onmisbaarheid. Volgens LTO Nederland hoefden niet alle gewasbeschermingsmiddelen behouden te blijven, maar kon de landbouw een aantal ervan beslist niet missen.¹⁸⁹

De milieubeweging dacht hier anders over. Zij achtte de reductie van de gebruikte hoeveelheid gewasbeschermingsmiddelen onvoldoende. Bovendien vond zij dat meer middelen vanwege hun schadelijkheid geheel moesten worden verboden. Zij achtte het aantal voor de landbouw onmisbare middelen minder groot dan de agrarische sector zelf. In 1995 tekende de Stichting Natuur en Milieu namens de Nederlandse natuurorganisaties bezwaar aan tegen de toelating van de veel gebruikte schimmelbestrijder chloorthalonil. Het werd het begin van een jarenlang juridisch en politiek getouwtrek, waarbij de milieubeweging wees op de schadelijkheid van het middel en de agrarische sector op de onmisbaarheid ervan. Voor de milieubeweging werd chloorthalonil het symbool voor haar strijd tegen de bestrijdingsmiddelen.¹⁹⁰ Ook rond de toelating van andere middelen werd echter heftig gestreden. In 1999 moest staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Geke Faber, bepalen welke middelen voor het komende jaar als onmisbaar werden aangemerkt. Strevend naar vroegtijdige consensus, verzocht zij LTO Neder-

¹⁸⁹ *Oogst*, 21 maart 1997 p. 18-19, 2 mei 1997 p. 19, 30 mei 1997 p. 45, 31 oktober 1997 p. 14, 8 januari 1999 p. 10, 5 maart 1999 p. 19-20, 20 augustus 1999 p. 17.

¹⁹⁰ *Natuur en milieu*, september 2001 p. 12-14.

land, Stichting Natuur en Milieu, de vereniging van drinkwaterbedrijven, Vewin, en de branchevereniging van pesticidenleveranciers, Agrodis, om gezamenlijk een lijst van deze middelen op te stellen. Het consensusmodel ten spijt, kwamen de vier partijen er onderling niet uit. LTO Nederland en de Stichting Natuur en Milieu beschuldigden elkaar van het mislukken van het overleg.¹⁹¹ In deze gespannen situatie haalde ook staatssecretaris Faber zich het ongenoegen van LTO Nederland op de hals. Zij deed dit door op 9 juli 2001 bij de presentatie van haar visienota *Zicht op gezonde teelt* het bestrijdingsmiddelengebruik in de landbouw te vergelijken met het dopinggebruik in de sport. Voor LTO Nederland was Fabers harde toonzetting – naast het eerder genoemde ongenoegen over de besteding van de POP-gelden en ernstige onvrede over het mestbeleid, waarover verderop meer – reden om in september 2001 het overleg met de bewindslieden van het landbouwministerie tijdelijk op te schorten.¹⁹²

In 2002 kreeg Nederland een nieuw kabinet, waarin voor het eerst sinds acht jaar het CDA weer was vertegenwoordigd. Cees Veerman werd de nieuwe minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Meteen na zijn aantreden liet Veerman weten dat hij een minder gespannen verhouding tussen de georganiseerde landbouw en de milieuorganisaties wenste. Er diende wat hem betreft een eind te komen aan het slepende juridische steekspel rond de bestrijdingsmiddelen. Daarom drong hij er bij de betrokken partijen op aan dat zij in goed overleg met elkaar een convenant sloten voor de terugdringing van het bestrijdingsmiddelengebruik. LTO Nederland reageerde gematigd positief. Ook de milieubeweging was terughoudend, mede omdat Veerman tegelijk werkte aan een wetswijziging die het makkelijker moest maken om gewasbeschermingsmiddelen als landbouwkundig onmisbaar op de markt te houden. Toch lukte het Veerman de partijen om de tafel te krijgen. In 2003 sloten zij het door hem beoogde convenant. Al snel liepen de spanningen echter weer hoog op. Stichting Natuur en Milieu verweet LTO Nederland dat zij te weinig deed om de overeengekomen milieudoelen te halen. LTO Nederland op haar beurt was er zeer over ontstemd dat de milieubeweging bleef procederen tegen de toelating van specifieke middelen en meer in het algemeen tegen het ondertussen dankzij Veerman verruimde toelatingsbeleid. In 2004 zegde de Stichting Natuur en Milieu haar medewerking aan het convenant op. Het politieke en juridische steekspel rond het bestrijdingsmiddelenbeleid duurde voort.¹⁹³

¹⁹¹ *Oogst*, 17 september 1999 p. 8, 8 oktober 1999 p. 15, 29 oktober 1999 p. 6.

¹⁹² *Agrarisch Dagblad*, 11 juli 2001; *Oogst*, 13 juli 2001 p. 16, 14 september 2001 p. 6.

¹⁹³ *Oogst*, 20 september 2002 p. 6 en 23-24, 25 oktober 2002 p. 8, 24 januari 2003 p. 9, 31 januari 2003 p. 10-11, 7 februari 2003 p. 6, 28 februari 2003 p. 10, 14 maart 2003 p. 8, 9 mei 2003 p. 18-21, 18 juli 2003 p. 12, 8 augustus 2003 p. 16, 10 oktober 2003 p. 4, 24 oktober 2003 p. 10, 23 januari 2004 p. 4, 30

Het mest- en mineralenbeleid

Evenals het bestrijdingsmiddelenbeleid had ook het Nederlandse mestbeleid een voorgeschiedenis. Hierin werden drie fases onderscheiden. In de eerste fase was het beleid gericht op het stabiliseren van het mestprobleem en het op gang brengen van oplossingen. De Interimwet van minister Braks uit 1984 tegen de verdere uitbreiding van de intensieve veehouderij vormde er het begin van. In 1987 werd deze tijdelijke wet vervangen door twee nieuwe wetten, namelijk de Wet Bodembescherming en de Meststoffenwet. Op basis van de Wet Bodembescherming werd een maximum gesteld aan de hoeveelheid fosfaat die de agrariërs jaarlijks per hectare grasland, bouwland of maïsland mochten uitrijden. Dit was de zogenoemde gebruiksnorm voor fosfaat. Bedrijven die meer fosfaat produceerden, moesten een heffing betalen. Veel intensieve veehouderijen hadden onvoldoende eigen grond om aan de gebruiksnorm te kunnen voldoen. Zij kregen daarom zogenoemde mestproductierechten, die werden berekend op basis van de omvang van hun veestapel op 31 december 1986. Voor hen gold dat zij hun mest elders moesten laten uitrijden of verwerken. De Meststoffenwet was bedoeld om dit allemaal in goede banen te leiden. Op basis van deze wet moesten alle bedrijven die mest produceerden, verhandelden of verwerkten vanaf 1987 een mestboekhouding bijhouden. In de tweede fase van het mestbeleid, die duurde van 1991 tot 1994, werd de gebruiksnorm voor fosfaat geleidelijk aangescherpt. Dit betekende dat de veebedrijven minder mest konden produceren, of dat zij de hoeveelheid fosfaat in de mest moesten terugbrengen, door bijvoorbeeld het gebruik van ander diervoer. In 1995 ging de derde fase van het mestbeleid in. Deze derde fase kende twee hoofddoelstellingen. Ten eerste werd zowel voor fosfaat als stikstof gestreefd naar het realiseren van zogenoemde evenwichtsbemesting in 2000. Dit betekende dat de gift van de fosfor- en stikstofhoudende mineralen gelijk zou moeten zijn aan de onttrekking ervan door het gewas. Het betrof een ideaalbeeld. Het was namelijk duidelijk dat altijd een percentage van de aangebrachte mineralen verloren zou gaan, bijvoorbeeld door uitspoeling naar het grond- en oppervlaktewater. Hiervoor werden zogenoemde verliesnormen opgesteld. Naast dit streven naar evenwichtsbemesting voor fosfaat en stikstof bij zo laag mogelijke verliesnormen, was er de doelstelling om de emissie van (de stikstofhoudende stof) ammoniak fors te reduceren.

Voor het realiseren van de doelen uit de derde fase van het mestbeleid werden verschillende middelen ingezet. De agrarische sector kreeg te maken met aanvullende regels voor de opslag en het uitrijden van mest. Stallen moesten voortaan zo worden gebouwd dat de emissie van ammoniak zo laag

mogelijk bleef. Voor de intensieve veehouderij stelde de overheid een herstructureringsfonds in van 475 miljoen gulden. Ondernemers die hun bedrijf beëindigden, konden hun niet-grondgebonden mestrechten aan dit fonds verkopen. Op deze manier kon een deel van de rechten uit de markt worden gehaald, terwijl een ander deel gericht kon worden doorverkocht aan de overblijvende bedrijven, die daardoor verder konden groeien. Tevens kwam er geld beschikbaar voor het verplaatsen of moderniseren van bedrijven. Een belangrijk beleidsmiddel was de invoering in 1998 van het mineralenaangiftesysteem (MINAS). Het ging hierbij om een boekhoudkundig systeem waarin de boeren moesten bijhouden hoeveel stikstof en fosfaat zij op hun bedrijf aanvoerden in de vorm van vooral kunstmest en veevoer en hoeveel werd afgevoerd in de vorm van producten en mest. Het verschil tussen aanvoer en afvoer mocht niet groter zijn dan de geldende verliesnorm, op straffe van een heffing. MINAS ging het eerst in voor bedrijven met een hoge veedichtheid per hectare. Vervolgens ging het systeem ook gelden voor bedrijven met een lagere veedichtheid. Ten slotte kregen ook niet-dierhoudende sectoren, zoals de akkerbouw, ermee te maken.¹⁹⁴

Toen LTO Nederland in 1995 ontstond, lag het raamwerk voor de derde fase van het mestbeleid al vast. Dit gold niet voor de concrete invulling ervan. Zo moesten de in te voeren verliesnormen nog worden vastgesteld. Dit maakte het mestbeleid tot een belangrijk onderwerp voor LTO Nederland. Op 15 mei 1995 namen LTO Nederland, het Landbouwschap, het NAJK, de voedingsbonden en de productschappen voor Veevoeder, Zuivel, Vee, Vlees en Eieren een gezamenlijk standpunt in over de verliesnormen. Volgens deze organisaties zou in 2000 voor fosfaat een verliesnorm van 45 kilo per hectare per jaar moeten gelden en voor stikstof een verliesnorm van 375 kilo. Omdat het mestbeleid echter gevoelig lag in de agrarische sector en de achterban haar voormannen er al eerder op had teruggefloten, stelde de regionale landbouworganisatie ZMO voor dat LTO Nederland het ingenomen standpunt eerst voorlegde aan haar leden. Dit waren officieel de aangesloten regionale organisaties. Deze organisaties lieten, al dan niet na raadpleging van hun leden, weten dat zij een verliesnorm van 50 kilo voor fosfaat als absolute ondergrens beschouwden. Voor de stikstofverliezen zagen zij enige rek. LTO Nederland nam dit als algemeen standpunt over. De organisatie liet vanaf juni 1995 bij monde van voorzitter Doornbos luid en duidelijk aan politici en beleidsmakers weten dat zij weigerde te praten over een verliesnorm voor fosfaat van minder dan 50 kilo.¹⁹⁵ Het leek weinig indruk te maken. Al snel werd duidelijk dat de betrokken ministers, De Boer van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) en Van Aarsten van LNV,

¹⁹⁴ Corine Baarda, *Politieke besluiten en boerenbeslissingen*, 13-43.

¹⁹⁵ *Oogst*, 19 mei 1995 p. 6, 2 juni 1995 p. 17, 9 juni 1995 p. 17, 30 juni 1995 p. 17, 7 juli 1995 p. 18.

mikten op een verliesnorm in 2000 van 35 kilo. De coalitiepartners VVD, PvdA en D66 spraken zich uit voor een nog lagere norm, van 30 kilo.¹⁹⁶ Vanuit deze zorgelijke situatie zagen LTO Nederland en de aangesloten regionale organisaties zich geplaatst voor een oude vraag: onderhandelen of actievoeren? Omdat het mestbeleid de emoties in de agrarische sector al sinds lang hoog deed oplopen, kon de LTO-top het zich niet permitteren bij de achterban een zwakke indruk te wekken: er moest actie worden gevoerd. Met name de vakgroep Varkenshouderij drong hierop aan.¹⁹⁷ Voor de voorbereiding en uitvoering van de beoogde acties stichtten LTO Nederland en de zeven regionale organisaties begin september in Wageningen een landelijk coördinatiecentrum. Ieder leverden zij één afgevaardigde. De organisaties werkten nauw samen met het tegen het mestbeleid gerichte actiecomité ‘Wij zijn ’t zat’, onder leiding van varkenshouder Jos Roemaat.¹⁹⁸ Een lange reeks acties volgde, waaronder een protestbijeenkomst met circa 10.000 deelnemers op 15 september 1995 in Den Haag. Tijdens deze manifestatie overhandigde Doornbos samen met een delegatie van ‘Wij zijn ’t zat’ aan premier Kok een petitie, met daarin het verzoek om een haalbaar en stimulerend milieubeleid met praktische en goed onderbouwde regelgeving.¹⁹⁹ Een dag eerder had ook Van dan Brink van de NVV duidelijk van zich laten horen. Op 14 september brak hij in het bijzijn van de media met een aantal medestanders in bij het Bureau Heffingen in Assen, om er vervolgens met honderden mestdossiers vandoor te gaan. Hoewel hij achteraf verklaarde dat het slechts om een ‘gijzeling’ van de documenten ging, kregen Van dan Brink en de zijnen van de rechter een voorwaardelijke straf voor diefstal.²⁰⁰ Het aan LTO Nederland gelieerde actiecomité ‘Wij zijn ’t zat’ pakte het wat gematigder aan, door te beginnen met een boycot van de landelijke mestadministratie. De bedoeling was dat de boeren hun mestboekhouding niet naar het Bureau Heffingen in Assen opstuurden, maar naar de stichting ‘Wij zijn ’t zat’ in Wageningen, die de stukken zou bewaren. Omdat het niet tijdig inleveren van de mestboekhouding een economisch delict was waar een sanctie op stond, liepen de deelnemers aan de actie een zeker risico. Voor hen kwam er een solidariteitsfonds, om eventuele boetes en gerechtelijke procedures mee te betalen.²⁰¹ De verschillende acties hadden niet het gewenste effect. Op 11 december 1995 stemde de Tweede Kamer in met het mestbeleid van Van Aartsen en De Boer. Dit betekende dat vanaf 1998 een verliesnorm voor fosfaat ging gelden van 40 kilo. In 2000 ging deze norm omlaag naar 35 kilo. Tot 2008/2010

¹⁹⁶ Integrale Notitie mest- en ammoniakbeleid; *Oogst*, 7 juli 1995 p. 6, 25 augustus 1995 p. 22.

¹⁹⁷ *Oogst*, 14 juli 1995 p. 20.

¹⁹⁸ *Oogst*, 8 september 1995 p. 16.

¹⁹⁹ *Agrarisch Dagblad*, 16 september 1995; *Oogst*, 22 september 1995 p. 19.

²⁰⁰ *Agrarisch Dagblad*, 15 september 1995; *Oogst*, 17 mei 1996 p. 5

²⁰¹ *Oogst*, 29 september 1995 p. 8

LTO-voorzitter Gerard Doornbos voert het woord tijdens een demonstratie tegen het mestbeleid op 15 september 1995 in Den Haag. (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

zou een geleidelijke verdere aanscherping volgen, tot een uiteindelijk toegestaan fosfaatverlies van 20 kilo per hectare per jaar.²⁰²

Na deze teleurstellende uitkomst verlegde LTO Nederland het accent bij haar lobbyvoering. De organisatie richtte zich op een snelle evaluatie van het aangekondigde beleid. Volgens haar moest in de praktijk worden nagegaan of de opgelegde verliesnormen landbouwkundig gezien wel haalbaar waren. Als dit niet het geval bleek, zou een snelle bijstelling van het beleid moeten volgen. De overheid stemde hiermee in. Het leidde tot de opstart in 1997 van het Project Praktijkcijfers. Op 240 voorbeeldbedrijven verspreid over het land werd nauwkeurig nagegaan hoe ver de agrariërs hun mineralenverliezen en ammoniakemissie wisten te reduceren bij wat genoemd werd 'een goede landbouwpraktijk'. Met deze goede landbouwpraktijk werd bedoeld dat de deelnemende boeren zich moeten houden aan de geldende adviezen voor onder meer voeding en bemesting. Overeengekomen werd dat de uitkomsten van dit praktijkonderzoek zwaar zouden meewegen bij de evaluatie van het mestbeleid in 2000. Zij zouden mede bepalend zijn voor de aangekondigde verdere aanscherping van de verliesnormen nadien.²⁰³ Ondertussen

²⁰² *Agrarisch Dagblad*, 12 december 1995; *Oogst*, 15 december 1995 p. 14-15. Zie ook: Integrale Notitie mest- en ammoniakbeleid.

²⁰³ *Oogst*, 26 januari 1996 p. 17, 19 juli 1996 p. 18, 2 augustus 1996 p. 20, 24 januari 1997 p. 19; *Oogstplus voor de veehouderij*, 31 mei 1996 p. 6-7.

LTO-voorzitter Gerard Doornbos voert op 21 februari 1995 overleg met de ministers Jozias van Aartsen en Margreeth de Boer over de uitwerking van het mestbeleid (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

waren de acties, zoals de boycot van de mestboekhouding, gewoon doorgegaan. De animo was verschillend. In de zandgebieden van zuid en oost Nederland, waar sprake was van een groot mestoverschot en de nieuwe wetgeving dus de meeste invloed had, deden veel boeren aan de acties mee. In de kleigebieden van noord en west Nederland was de actiebereidheid daarentegen gering. Deze tegenstelling leidde in januari 1996 tot beroering in de LTO-vakgroep Melkveehouderij. Dit gebeurde nadat vakgroepvoorzitter Pé Miedema zich kritisch over de acties had uitgelaten. In *Oogst* verklaarde hij: 'Burgerlijke ongehoorzaamheid levert niets op. We moeten aan het werk met de voorbeeldbedrijven. Dáár is voor ons de winst te behalen.' Na een ingelaste spoedvergadering, liet de vakgroep enkele dagen later weten zowel de boycotactie als het praktijkonderzoek naar de mineralenverliezen te steunen.²⁰⁴

De boycotactie en het Project Praktijkcijfers stonden symbool voor enerzijds de koers van harde confrontatie en anderzijds de gematigder lijn van

²⁰⁴ *Oogst*, 12 januari 1996 p. 18, 26 januari 1996 p. 19, 2 februari 1996 p. 17.

overleg en samenwerking met de overheid. Dit onderscheid speelde een belangrijke rol bij de eerste vakgroepverkiezingen van LTO Nederland. Bij de totstandkoming van de organisatie was overeengekomen dat de aangesloten boeren en tuinders hun eigen vakgroepvoorzitters mochten kiezen. Dit gebeurde voor de eerste keer in het najaar van 1996. Opmerkelijk was dat de voorzitters van twee externe protestorganisaties aan de verkiezingen meededen. Bij de vakgroepverkiezing voor de Varkenshouderij nam NVV-voorzitter Wien van Den Brink het op tegen Jac Martens. Bij de vakgroepverkiezing voor de Melkveehouderij nam Jan Cees Vogelaar van de Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV) het op tegen Harm Evert Waalkens. Verspreid over het land organiseerde LTO Nederland een aantal verkiezingsbijeenkomsten. Tijdens deze bijeenkomsten profileerden Van den Brink en Vogelaar zich als voorstander van de mestboycot, terwijl Martens en

Waalkens wezen op het belang van het Project Praktijkcijfers. Van den Brink en Vogelaar wonnen de verkiezingen. Hiermee kreeg LTO Nederland twee bestuurders van de harde lijn in haar midden.²⁰⁵ Vogelaar en zijn NMV integreerden al snel geheel in LTO Nederland. Dit gold niet voor Van den Brink en zijn NVV. Vlak voor zijn aantreden in het LTO-bestuur vertelde Van den Brink aan een verslaggever: 'Ik denk dat ik binnenkom in een mij niet-welgezend kamp van bestuurders.'²⁰⁶ Of het aan zijn collega's in de LTO-vakgroep Varkenshouderij lag, of aan zijn eigen optreden, feit was dat Van den Brink niet lang als vakgroepvoorzitter aanbleef. Van meet af aan verliep de samenwerking met de door de regionale landbouworganisaties afgevaardigde vakgroepleden uiterst moeizaam. In november 1997, minder dan een jaar na zijn aantreden, trok Van den Brink zijn conclusies en legde hij zijn functie als voorzitter van de LTO-vakgroep Varkenshouderij neer.²⁰⁷

Het aftreden van Van den Brink vond plaats tegen de achtergrond van een hectische situatie, waarin de spanningen hoog opliepen. Vanaf begin 1997 woedde in Nederland een grote epidemie van de klassieke varkenspest. Honderden bedrijven raakten besmet. Miljoenen dieren werden preventief geïmuneerd om de ziekte onder bedwang te krijgen, hetgeen uiteindelijk pas in 1998 lukte. Al voor de pestuitbraak werkte de overheid aan een reconstructieplan voor de intensieve veehouderij en dan met name de varkenshouderij, waar de mestproblematiek het grootst was. Daartoe was, zoals gemeld, een herstructureringsfonds van 475 miljoen gulden ingesteld. LTO Nederland probeerde te bewerkstelligen dat de reconstructieregeling een voor de be-

²⁰⁵ *Oogst*, 25 oktober 1996 p. 19, 1 november 1996 p. 7, 8 november 1996 p. 19, 15 november 1996 p. 6.

²⁰⁶ *Oogst*, 20 december 1996 p. 18-19.

²⁰⁷ *Oogst*, 12 december 1997 p. 18-19.

trokken boeren zo gunstig mogelijke invulling kreeg. Haar streven was dat de overheid zo weinig mogelijk van het beschikbare geld gebruikte voor het uit de markt halen van mestrechten en zo veel mogelijk geld beschikbaar stelde voor bedrijfsinnovatie.²⁰⁸ Na de grote pestuitbraak kreeg het herstructureeringsbeleid voor de varkenssector een nieuwe wending. Minister Van Aartsen en de Tweede Kamer grepen de gelegenheid aan om de varkenshouderij verder te doen inkrimpen. Bepaald werd dat de varkenshouderij vanaf 1 september 1998 niet langer van de bestaande mestproductierechten gebruik mocht maken. Voor de bedrijfstak kwamen er aparte varkensrechten. De varkenshouders konden hun oude mestrechten tegen de nieuwe varkensrechten inruilen, maar moesten daarbij een generieke kortingen van tien procent accepteren. In 1999 zouden zij nog eens vijftien procent van hun rechten moeten inleveren. Tegenover de ontnomen rechten stond geen financiële vergoeding. De belangenbehartigers voor de varkenshouderij achtten dit volstrekt onacceptabel. LTO Nederland begon, samen met de Vereniging van Accountants- en Belastingadviseurs (VLB), een bodemprocedure tegen de Staat der Nederlanden. De NVV startte een verkorte bodemprocedure.²⁰⁹ In de laatste week van december 1998 sprak de rechter het tussenvonnissen uit in de door de NVV aangespannen zaak. Hieruit bleek dat de rechter de generieke korting zonder schadevergoeding niet accepteerde.²¹⁰ Voor landbouwminister Hajjo Apotheker, die ondertussen Van Aartsen was opgevolgd, vormde dit een groot probleem. De juridische basis onder de eerder dat jaar bewerkstelligde krimp van tien procent van de varkensstapel was weggeslagen. Nadat een door hem ontwikkelde noodwet door de rest van het kabinet was afgewezen, trad Apotheker op 7 juni 1999 af als minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.²¹¹

Laurens Jan Brinkhorst werd de nieuwe bewindvoerder op het landbouwministerie. Omdat het juridisch niet mogelijk leek de agrariërs hun oude mest- of varkensrechten te ontnemen, voerde hij een nieuw meststelsel in. Voor de veeboeren ging de verplichting gelden dat zij met een andere partij een contract afsloten voor de afzet van hun mest. Tegelijk werden de verliesnormen uit het mineralenaangiftesysteem MINAS verder aangescherpt. Dit maakte het voor de veehouders moeilijker hun mest kwijt te raken aan de niet-dierhoudende bedrijfstakken, zoals de akkerbouw. Het strengere beleid leidde tot een kwade reactie van LTO Nederland. In december 1999 staakte de organisatie tijdelijk het overleg met de overheid over het mest- en varkensvraagstuk.²¹² Toch vonden de partijen elkaar weer snel rond de onder-

²⁰⁸ *Oogst*, 11 april 1997 p. 18-19.

²⁰⁹ *Oogst*, 4 september 1998 p. 6 en 17.

²¹⁰ *Oogst*, 1 januari 1999 p. 17.

²¹¹ *Oogst*, 11 juni 1999 p. 6-7.

²¹² *Oogst*, 10 december 1999 p. 17.

handelingstafel. Ondanks het protest had de agrarische sector namelijk een duidelijk belang bij de instandhouding van MINAS. Dit had te maken met de Europese regelgeving. Sinds 1991 gold een Europese richtlijn, die bepaalde dat de concentratie (van het stikstof houdende) nitraat in het grondwater niet boven de 50 milligram per liter mocht uitkomen. Alles wees erop dat het vooral op de voor uitspoeling gevoelige droge zandgronden zeer lastig zou zijn aan deze norm te voldoen. In grote delen van het oosten en zuiden van het land kwamen nitraatconcentraties voor van meer dan vier keer de door Europa toegestane waarde. De hoogste overschrijdingen werden gemeten bij intensieve veehouderijen en rundveehouderijen met een hoge veebezetting.²¹³

Er was nog een Europese regel waar Nederland niet aan voldeed. Dat was de regel dat jaarlijks maximaal 170 kilogram stikstof uit dierlijke mest per hectare mocht worden uitgereden. In plaats van uit te gaan van deze Europese norm voor de aanvoer van dierlijke mest, gebruikte Nederland het systeem van mineralenverliezen MINAS. Met name de melkveehouderij profiteerde hiervan. Deze bedrijfstak produceerde en gebruikte meer stikstof uit dierlijke mest dan de Europese gebruiksnorm toestond. Door de hoge productiviteit van de Nederlandse melkveehouderij werd echter, via het gras en de melk, weer veel stikstof aan het land onttrokken, zodat de verliesnorm laag bleef. Bij toepassing van de Europese gebruiksnorm dreigde extensivering van de bedrijfstak. MINAS diende dus een dubbel doel. Binnenlands werd de mestproblematiek ermee aangepakt, maar in Europees verband gebruikte Nederland het systeem om de eigen veehouderij relatief groot en intensief te houden. Daarom hechtte LTO Nederland toch waarde aan MINAS met zijn verliesnormen.²¹⁴ Daar kwam bij dat de eerste tussentijdse resultaten van het Project Praktijkcijfers lieten zien dat het merendeel van de deelnemende bedrijven erin slaagde onder de gestelde verliesnormen te blijven.²¹⁵ Overigens was niet iedereen enthousiast. De vakgroepen Akkerbouw en Vollegrondsgroenteteelt lieten zo nu en dan weten er niet blij mee te zijn dat hun leden, vanwege het mestprobleem van de veeteelt, mede zaten opgezaald met een ingewikkelde mineralenboekhouding.²¹⁶

In de loop van de jaren negentig liet de Europese Commissie steeds duidelijker blijken niet tevreden te zijn over het Nederlandse mestbeleid. Het werd zaak voor de Nederlandse landbouw Brussel ervan te overtuigen dat aan de Europese nitraatnorm voor het grondwater kon worden voldaan, zonder dat daarvoor de Europese gebruiksnorm voor stikstof hoefde te worden inge-

²¹³ Frank J. Dietz, *Meststoffenverliezen en economische politiek*, 57-58.

²¹⁴ *Oogst*, 6 september 2002 p. 20-21 en 23.

²¹⁵ *Oogst*, 23 oktober 1998 p. 18 en 38-39.

²¹⁶ *Oogst*, 19 juli 1996 p. 19, 17 januari 1997 p. 15, 12 april 2002 p. 37, 3 januari 2003 p. 6.

voerd. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij wees de Europese Commissie daartoe op de plaatsvindende herstructurering van de varkenshouderij en pleitte in Brussel voor de omarming van het mineralenaangiftesysteem MINAS. Tevens kwam zij met aanvullend beleid voor de droge zandgronden, hetgeen inhield dat in deze gebieden voor stikstof strengere verliesnormen gingen gelden.²¹⁷ In september 2001 schortte LTO Nederland het overleg met de minister wederom op. Deze keer mede omdat zij vond dat een te groot gebied als droge zandgrond was aangemerkt.²¹⁸ Toch gold ook nu weer dat LTO Nederland zich niet te sterk tegen de aanscherping van het Nederlandse beleid kon verzetten, omdat deze aanscherping tevens diende ter afwending van het strengere Europese mestbeleid. Als de organisatie geen verzet leverde, kon de minister zonder probleem de verliesnormen aanscherpen en zou de achterban morren, als zij wel succesvol weerstand bood, nam de kans op Europees ingrijpen toe: het was een klassieke Catch-22. De enige mogelijke strategie leek om samen met het landbouwministerie te proberen Brussel te overtuigen van de Nederlandse aanpak.

Naast het landbouwministerie en LTO Nederland, pleitten ook de Nederlandse milieubeweging en de waterleidingbedrijven in Brussel voor het behoud van MINAS. Weliswaar wensten de milieuorganisaties strengere verliesnormen dan het landbouwministerie hanteerde, maar zij verkozen het subtiele Nederlandse systeem van verliesnormen boven het Europese systeem, waarbij slechts de aanvoer van stikstof en fosfaat werden geregistreerd.²¹⁹ De gezamenlijke Nederlandse inzet voor het mineralenaangiftesysteem mocht niet baten. In oktober 2003 velde het Europese Hof van Justitie in Luxemburg een vernietigend oordeel over het Nederlandse mestbeleid. MINAS was voor Europa niet acceptabel.²²⁰ Hoewel de Nederlandse regering ondertussen bij de Europese Commissie een verzoek had ingediend om de aanvoernorm voor stikstof voorlopig te mogen blijven overschrijden,²²¹ maakte de uitspraak van het Hof één ding heel duidelijk: de Europese wet kon niet worden genegeerd. Dit maakte het belangrijk al in een vroeg stadium invloed uit te oefenen op de Europese wetgeving. Het was deze wijze les die LTO Nederland uit het mestdebaat trok. De organisatie paste hem meteen toe in de praktijk, door goed op te letten hoe Europa invulling gaf aan een nieuwe kaderrichtlijn voor de waterkwaliteit. LTO Nederland wilde graag bijtijds verhinderen dat de nieuwe waterrichtlijn net zo'n struikelblok werd als de nitraatrichtlijn

²¹⁷ *Oogst*, 31 juli 1998 p. 19, 4 december 1998 p. 18-19, 9 juli 1999 p. 14, 20 augustus 1999 p. 22-23 en 25.

²¹⁸ *Oogst*, 14 september 2001 p. 6.

²¹⁹ *Natuur en milieu*, december 2003 p. 10; *Oogst*, 16 oktober 1998 p. 17.

²²⁰ *Oogst*, 10 oktober 2003 p. 11.

²²¹ *Oogst*, 8 februari 2002 p. 9, 1 maart 2002 p. 9, 27 juni 2003 p. 11.

uit 1991.²²²

Sectorale initiatieven voor een beter imago

Een belangrijk deel van het werk van LTO Nederland bestond uit directe lobbyvoering. Door onder meer het participeren in allerlei overlegorganen en het voeren van gesprekken met bewindslieden, probeerde zij de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Zij deed dit met betrekking tot het Europa landbouwbeleid, rond de inrichting van de Groene Ruimte en bij het mest-, mineralen- en het bestrijdingsmiddelenbeleid. Naast deze directe strategie paste LTO Nederland een meer indirecte benadering toe. De organisatie trachtte op uiteenlopende manieren het publiek en zijn politieke vertegenwoordigers een positief beeld van de Nederlandse landbouw te geven. Door zelf initiatieven te nemen en deze breed uit te meten, hoopte zij via de publieke opinie de politiek te verleiden tot voor de landbouw gunstige besluiten.

Een deel van de initiatieven kwam voort uit het sectorale niveau. Sowieso lieten de sectoren in de jaren rond de millenniumwisseling een sterke dynamiek zien. Diverse initiatieven ter verbetering van sectorale prestaties zagen het licht. De glastuinbouw ontwikkelde na de crisis in de tomatenteelt nieuwe groentenrassen die beter aan de smaak van de consument voldeden, maar ook andere sectoren probeerden hun afzet veilig te stellen. Zij deden dit onder meer door middel van 'kolomcertificering'. Bij het systeem van kolomcertificering kregen de partijen in de productieketen – denk bijvoorbeeld bij de vleesproductie aan mengvoerfabrikanten, veehouders, dierenartsen, transporteurs en slachterijen – een certificaat als zij aan een aantal eisen voldeden. Deelnemers aan het certificatiesysteem mochten alleen zaken doen met andere gecertificeerde bedrijven. Op deze manier werd het gehele traject van een bepaald product door de productieketen bewaakt. Voor de deelnemende producenten was het certificaat of keurmerk een middel om zich op de voedingsmiddelenmarkt te onderscheiden. Afhankelijk van de wensen van de consument konden verschillende eisen aan de productie worden gesteld, bijvoorbeeld op de gebieden van grondstoffen- en geneesmiddelengebruik, hygiëne en dierenwelzijn. Deze eisen kwamen bovenop de door de overheid vastgestelde regels en voorwaarden. LTO Nederland was nauw betrokken bij de ontwikkeling van de nieuwe keurmerken en certificaten. Zo richtten haar vakgroep Melkveehouderij en de Nederlandse Zuivelorganisatie (NZO) in de tweede helft van de jaren negentig de Stichting Keten Kwaliteit Melk op. De stichting beheerde het zogeheten KKM-keurmerk voor de zuivelsector. Ongeveer tegelijkertijd stichtten LTO Nederland en de brancheorganisaties rond

²²² Oogst, 25 februari 2000 p. 13, 15 november 2002 p. 20-21, 28 november 2003 p. 6, 9 april 2004 p. 29, 4 juni 2004 p. 16, 9 juli 2004 p. 14, 8 april 2005 p. 13.

de varkenshouderij de Stichting Kolomsamenwerking Varkensvlees (Skovar). Het KKM-keurmerk voor de melkveehouderij werd een succes. Het Skovar-certificaat daarentegen legde het na enkele jaren af tegen het concurrerende PVE/IKB-keurmerk van het Productschap Vee, Vlees en Eieren en het Integraal Keten Beheer.²²³

De sectororganisaties en LTO-vakgroepen probeerden door het instellen van kwaliteitskeurmerken hun leden te bewegen tot een productiewijze die overeenkwam met de wensen van de consument. Dit was onderdeel van een bredere benadering. Alle binnen LTO Nederland vertegenwoordigde sectoren onderzochten de mogelijkheden om tot een maatschappelijk geaccepteerde manier van produceren te komen. Het resultaat was een aantal sectorale toekomstvisies. Voorbeelden daarvan waren de rapporten *Nederland tuinbouwland* en *Glastuinbouw kiest voor milieu en economie* van de glastuinbouwsector, de toekomstvisie *Iedereen kiplekker* van de pluimveesector, het rapport *Kwaliteit en verantwoordelijkheid* van de LTO-vakgroep Varkenshouderij, *Compositie in groenten* van de vakgroep Vollegrondsgroenteteelt en *Bloeiende akkers* van de vakgroep Akkerbouw.²²⁴ De betreffende rapporten bevatten allerlei voorstellen voor reorganisatie en vernieuwing. Zo pleitte de glastuinbouwsector voor herstructurering en concentratie van de Nederlandse glastuinbouwgebieden. Dit zou volgens de sector leiden tot een lager gasverbruik, hetgeen goed was voor het milieu en tevens bijdroeg aan de beheersing van de bedrijfskosten. Bovendien zou concentratie van de glastuinbouw zorgen voor minder aantasting van het landschap. De sectoren Akkerbouw en Vollegrondsgroenteteelt presenteerden in hun rapporten onder meer plannen voor vermindering van het bestrijdingsmiddelengebruik. De sectoren stelden hun toekomstplannen op met het idee dat door zelf het initiatief te nemen extra overheidsingrijpen kon worden voorkomen, bijvoorbeeld op het gebied van de mestproductie of het bestrijdingsmiddelengebruik. Ze waren zo gedeeltelijk initiërend en gedeeltelijk reagerend van aard. Dit kwam duidelijk tot uitdrukking in het eerder genoemde rapport *Uitzicht op een veelzijdige toekomst*, waarin de vakgroep Melkveehouderij in 1998 zijn toekomstvisie uiteenzette. ‘Zelf sturen of worden gestuurd’, zo luidde een terugkerend zinnetje uit het stuk.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw begonnen verschillende van de agrarische sectoren met het opstellen van maatschappelijke jaarverslagen. Vroege voorlopers van deze maatschappelijke jaarverslagen waren de voortgangsreportages van de bloembollensector, die sinds 1996 jaarlijks verschenen.

²²³ Marieke Meusen en Sebastien Deneux, Een Babylonische keurmerkverwarring?; *Oogst*, 18 april 1997 p. 34-35, 26 februari 1999 p. 26, 27 en 29. Trog. Ledenblad NVV (nummer 99, maart 2003).

²²⁴ *Nederland tuinbouwland*; *Glastuinbouw kiest voor milieu en economie*; *Kwaliteit en verantwoordelijkheid*; *Compositie in groenten*; *Bloeiende akkers*; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 mei 1998, Bijlage 1 Rapport getiteld Iedereen kiplekker! Een visie op de ontwikkelingen in de pluimveesector in de periode 1998-2004.

De voortgangsreportages werden gepubliceerd onder auspiciën van het zogeheten Doelgroepenoverleg. Dit was een overlegorgaan van landelijke, provinciale en gemeentelijke overheden, de waterschappen en de bloembollensector, met als doel om in goed overleg de sector minder milieubelastend te maken. Vanaf 2000 ging het Doelgroepenoverleg verder onder de nieuwe naam Landelijk Milieuoeverleg Bloembollen. De voortgangsreportages van de bloembollensector maakten inzichtelijk hoeveel meststoffen en bestrijdingsmiddelen de sector gebruikte en wat voor invloed dit had op de waterkwaliteit in de belangrijkste bloembollenteeltgebieden.²²⁵ In 2001 publiceerde de LTO-vakgroep Glastuinbouw, als eerste van de in LTO Nederland vertegenwoordigde sectoren, een eigen maatschappelijk jaarverslag,²²⁶ in 2004, volgde de LTO-vakgroep Varkenshouderij.²²⁷ Beide sectoren kozen ervoor om bij het schrijven van hun maatschappelijke jaarverslag een onafhankelijke organisatie in te schakelen. De vakgroep Glastuinbouw betrok de informatie voor haar jaarverslag van het Landbouw Economisch Instituut (LEI); de vakgroep Varkenshouderij schakelde het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) in. De maatschappelijke jaarverslagen waren bedoeld om aan de buitenwacht duidelijk te maken wat de desbetreffende sector op de gebieden van milieu, maatschappij en eventueel dierenwelzijn had bereikt. Met de verschillende sectorplannen en het project Maatschappelijk Ondernemen, waarover straks meer, bevorderde LTO Nederland concrete veranderingen in de agrarische bedrijfsvoering. Met de maatschappelijke jaarverslagen beoogde zij de bereikte resultaten te tonen, om zo het imago van de landbouwsector te verbeteren.²²⁸ De maatschappelijke jaarverslagen pasten binnen een nieuwe vorm van openheid van LTO Nederland naar politiek en samenleving. De organisatie was open over haar doelstellingen, haar strategie, de spelende dilemma's en de bereikte resultaten. Deze openheid ging gepaard met een mate van trots. Bij het tienjarig bestaan van LTO Nederland in 2005 vatte LTO-directeur Duijzer de nieuwe benadering samen met de metafoor: 'We hebben de vensters wagenwijd opengezet'.²²⁹

Maatschappelijk verantwoord ondernemen onder een gedragscode

Bovenop de aanpassingen op sectorniveau wilde LTO Nederland een meer algemene omslag in de landbouw bewerkstelligen. Hiertoe stelde de organisatie een gedragscode op. De gedragscode bevatte een aantal regels voor maatschappelijk verantwoord ondernemerschap. Deze regels stonden los

²²⁵ *Activiteitenverslag 2004 Koninklijke Algemeene Vereniging voor Bloembollencultuur*, 12; *Activiteitenverslag 2006 Algemeene Vereniging voor Bloembollencultuur*, 19.

²²⁶ *Duurzaam en gedurfd*, 3.

²²⁷ *Varkenshouderij in beweging*.

²²⁸ *Oogst*, 3 januari 2003 p. 17, 21 maart 2003 p. 17, 30 mei 2003 p. 17.

²²⁹ *Oogst*, 7 januari 2005 p. 17.

van de doelstellingen uit de sectorplannen en de eisen voor kolomcertificering. Ze waren bedoeld als overkoepelende ethische richtlijnen. Boeren en tuinders die bij hun ondernemerschap met de maatschappij rekening wilden houden, konden in de gedragscode aanwijzingen vinden hoe zij dat het best konden doen. Tegelijk was de gedragscode bedoeld als middel om agrariërs die niet met de wensen van de samenleving rekening hielden en de sector zo een slechte naam bezorgden tot de orde te roepen. LTO Nederland hield de mogelijkheid open om na invoering van de gedragscode, leden die zich niet aan de code hielden uit de organisatie te zetten.²³⁰ Met haar stimulering van het maatschappelijk verantwoord ondernemerschap stond LTO Nederland niet op zich. In de jaren rond de millenniumwisseling was het maatschappelijk verantwoord ondernemen in het Nederlandse en internationale bedrijfsleven een veelbesproken onderwerp.²³¹ Talrijke grote en kleinere ondernemingen stelden in deze periode een interne gedragscode op. Hierbij speelde de behoefte aan positieve profilering richting burgers en consumenten, maar ook het motief om door deze vorm van zelfregulering ingrijpen door de overheid te voorkomen. De maatschappelijke acceptatie van een bedrijf of bedrijfstak was een *licence to operate* of een *licence to produce*, zo heette het in de modetermen uit die tijd. Het olieconcern Shell vormde het bekendste voorbeeld van een bedrijf dat zich vanaf de tweede helft van de jaren negentig als maatschappelijk verantwoorde onderneming ging profileren. Shell koos voor deze benadering nadat de onderneming in 1995 ernstige imagoschade had opgelopen toen zij het afgedankte olielaadstation Brent Spar in de diepzee wilde afzinken. Het concern zag onder druk van de door milieuorganisatie Greenpeace gemobiliseerde publieke opinie uiteindelijk van het afzinken af, maar de imagoschade was toen al geleden.²³² Andere multinationale ondernemingen die zich op het maatschappelijk verantwoord ondernemen richtten, waren bijvoorbeeld de chemiereuzen DSM en Akzo Nobel, het meubelconcern IKEA en de fastfoodketen McDonalds.

Binnen LTO Nederland was het de werkgroep Land- en Tuinbouw en Ethiek die het maatschappelijk verantwoord ondernemen duidelijk op de agenda zette. Dit gebeurde in 2000, toen de werkgroep een projectvoorstel rond het thema ontwikkelde.²³³ Op dat moment werd binnen de organisatie overigens al volop over de maatschappelijke betrokkenheid van landbouwend Nederland nagedacht en gesproken. Dit gebeurde echter nog niet onder het

²³⁰ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 22 oktober 2002, Bijlage 15 Agrarisch ondernemen op maatschappelijke gronden: basisnotitie ten behoeve van het LTO-project Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 20 mei 2003, Bijlage 11 Voorstel invoering van een gedragscode voor leden van LTO-organisaties.

²³¹ Zie in dit verband: *De winst van waarden*.

²³² Grant Jordan, *Shell, Greenpeace and the Brent Spar*.

²³³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 3 oktober 2000, Bijlage B Verslag van de vergadering van de werkgroep Land- en Tuinbouw en Ethiek gehouden op 15 september 2000 te Utrecht.

kopje van het maatschappelijk verantwoord ondernemen. In mei 1998 sprak LTO-voorzitter Doornbos bijvoorbeeld: ‘We weten wat we willen: het bereiken van economische, ecologische en maatschappelijke duurzaamheid.’²³⁴ Vermoedelijk doordat de behoefte aan maatschappelijke betrokkenheid op meer plaatsen binnen de organisatie leefde, werd het initiatief van de ethiekwerkgroep meteen door het bestuur omarmd. De jaren daarop bleef de werkgroep nauw betrokken bij de verdere uitwerking van zijn initiatief.²³⁵ Het project begon met een fase van bewustmaking. LTO Nederland maakte de bij haar aangesloten boeren en tuinders bewust van het belang van het maatschappelijk verantwoorde ondernemerschap. Dit gebeurde door middel van lezingen, artikelen, interviews, enzovoort. Zo zette de voorzitter van de werkgroep Ethiek, Albert Lanting, op 2 maart 2001 in *Oogst* uiteen waarom het zo belangrijk was om maatschappelijk te gaan ondernemen. Zijn betoog maakt goed duidelijk dat LTO Nederland, net zoals de maatschappelijk ondernemende multinationals, beducht was voor het verlies aan vertrouwen van de burgers en de politiek. Lanting vertelde: ‘Bij grote multinationals speelt het onderwerp al langer, omdat die eerder onder druk werden gezet door de milieubeweging en de publieke opinie. Shell werd gezien als milieucrimineel toen het de Brent Spar in zee wilde dumpen en liet zich door het publiek terugfluiten. Nu zijn wij regelmatig het mikpunt. Als we de vergelijking met Shell doortrekken, is duidelijk dat we veel kwetsbaarder zijn. Bij ons gaat het immers over gerezen twijfel aan de kwaliteit van onze producten, om het voedsel van de consument. Als Shell zijn boodschap al niet kon overbrengen, dan zullen wij er nog veel harder aan moeten trekken om onze praktijken en de beeldvorming daarover te veranderen. (...) Als het beeld ontstaat dat er met de voedselproductie iets mis gaat, dan hebben wij een ethisch probleem met vergaande gevolgen. Verlies aan vertrouwen betekent twijfel aan onze integriteit, aan de zorgvuldigheid waarmee wij omgaan met waarden als voedselveiligheid en gezondheid. Zonder vertrouwen van de consument, zonder een geloofwaardig verhaal verkopen we minder. We zullen dan ook politieke steun verliezen, omdat politici de kant van het publiek kiezen. Daarom moeten we het in het project Maatschappelijk Ondernemen weer over ethiek hebben, over de waarden waar we voor staan. (...) Ook het opstellen van een eigen beroepscode brengt ons tot gezamenlijke afspraken over onze handelswijze. Als één ondernemer zich niet aan de regels houdt, heeft dit gevolgen voor iedereen. In zo’n gedragscode leggen we als brancheorga-

²³⁴ *Oogst*, 22 mei 1998 p. 19.

²³⁵ Zie voor de opbouw en fasering van het LTO-project Maatschappelijk Ondernemen: Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 23 oktober 2001, Bijlage 10 Projectplan getiteld Ondernemen in balans. LTO en Maatschappelijk Ondernemen. Plan van aanpak; Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 20 mei 2003, Bijlage 10 Project Maatschappelijk verantwoord ondernemen: Tussentijdse evaluatie en voorstel voor invulling van vervolgtijdstudie.

nisatie en als leden onze maatschappelijke verantwoordelijkheden vast. Daarmee blijven we ook de Tweede Kamer een slag voor, die geneigd is om dit af te dwingen.²³⁶

Deels parallel aan, deels volgend op de fase van bewustmaking, organiseerde LTO Nederland een breed intern debat over het maatschappelijk verantwoord ondernemen. Onder redactie van Ton Duffhues stelde de organisatie een discussienota op, die als uitgangspunt en leidraad voor de discussie fungeerde. In dit stuk, getiteld Agrarisch Ondernemen op Maatschappelijke Gronden, verwoordde LTO Nederland wat zij onder maatschappelijk ondernemerschap verstond. Zij omschreef deze vorm van ondernemen als 'een transparante manier van zaken doen die afgestemd is op de wensen van de samenleving en die zowel gericht is op winst in de vorm van geld als op maatschappelijke winst'. Bij het aspect van de maatschappelijke winst ging het om het rekening houden met het natuurlijk leefmilieu en met de mensen binnen en buiten het bedrijf. Met deze omschrijving sloot LTO Nederland aan bij de gangbare opvatting dat het bij het maatschappelijk verantwoorde ondernemen draaide om de drie P's van *people*, *planet* en *profit*.²³⁷ Daarnaast onderscheidde de organisatie nog een vierde component van het maatschappelijk ondernemen, namelijk de persoonlijke waardenoriëntatie van de ondernemer. Het ging hierbij aldus de opstellers van de discussienota om vragen als: wie wil ik als boer zijn; hoe sta ik in de wereld; welke verantwoordelijkheid voel ik voor mijn dieren; is winstmaximalisatie voor mij leidend; welke bijdrage wil ik leveren aan de kwaliteit van het platteland en de bestrijding van armoede elders; hoe sta ik als werkgever tegenover mijn personeel en waar mag de consument mij op aanspreken?²³⁸ Deze en aanverwante vragen stonden bij de interne LTO-discussie over het maatschappelijk verantwoorde ondernemen centraal. De bedoeling van het debat was helder te krijgen wat de Nederlandse boeren als de specifieke waarden en normen voor hun agrarische arbeid beschouwden. Zo zou een concrete invulling aan het maatschappelijke ondernemen kunnen worden geven. De discussie vond plaats in 2002 en 2003. In die periode organiseerde LTO Nederland allerlei themadagen en andere bijeenkomsten over het maatschappelijk ondernemerschap. Omdat het juist bij dit thema belangrijk was het debat niet volledig naar binnen gericht te laten zijn, kwamen ook relatieve buitenstaanders aan het woord. Op het jaarsymposium van 2002 bijvoorbeeld, kregen de hoofdredacteur van het vrouwen tijdschrift *Libelle*, Franska Stuij, en Rabobankdirecteur Bart Jan Kouwel de gelegenheid hun visie te geven op de plaats van de agrarische

²³⁶ *Oogst*, 2 maart 2001 p. 18.

²³⁷ *Onwards with profit, people, planet*.

²³⁸ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 22 oktober 2002, Bijlage 15 Agrarisch ondernemen op maatschappelijke gronden: basisnotitie ten behoeve van het LTO-project Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen.

sector in de maatschappij. Korte tijd later zette hoogleraar Bedrijfsethiek Eduard Kimman zijn denkbeelden voor een gehoor van LTO-leden uiteen.²³⁹

Ter voltooiing van het proces stelde LTO Nederland in 2003 een concept-gedragscode op. Deze gedragscode bevatte de volgende zes regels: 1. De ondernemer aanvaardt de eigen verantwoordelijkheid voor wat er op zijn bedrijf en erf gebeurt en is daarmee zelf verantwoordelijk voor de gevolgen van de bedrijfsvoering voor de mens en de natuurlijke omgeving. 2. De ondernemer voert zijn activiteiten uit op basis van eerlijkheid, integriteit en openheid. 3. De ondernemer houdt in zijn bedrijfsvoering rekening met wat redelijkerwijs door de samenleving gewenst wordt ten aanzien van de veiligheid van producten, de gezondheid en het welzijn van de dieren, het duurzaam gebruik en beheer van grondstoffen, bodem, natuur en water. 4. De ondernemer doet zaken met betrouwbare leveranciers van bedrijfsmiddelen en afnemers van producten. 5. De ondernemer gedraagt zich als een betrouwbare werkgever die respectvol omgaat met zijn werknemers. 6. De ondernemer onderneemt geen activiteiten die het imago van de agrarische sector schade toebrengen en berokkent zijn collega-ondernemers in de land- en tuinbouw geen schade door onverantwoorde bedrijfsvoering. Aangezien LTO Nederland in strikte zin geen individuele leden had, maar was opgebouwd uit regionale en sectorale landbouworganisaties, kregen de aangesloten organisaties het verzoek voor hun individuele leden een gedragscode in te voeren. Het door LTO Nederland opgestelde concept kon hierbij als voorbeeld dienen.²⁴⁰ De ZLTO trad op dit vlak het meest voortvarend op. Ondertussen was deze organisatie, naar aanleiding van de MPA-hormoonaffaire uit 2002, al op eigen initiatief begonnen aan het opstellen van een gedragscode. Zij voerde deze per 1 januari 2004 voor haar leden in. Tezelfdertijd stelde de ZLTO een vertrouwenscommissie in waar lokale afdelingen terecht konden als individuele leden in strijd met de gedragscode handelden.²⁴¹

Ter verdediging van de eigen goede naam

LTO Nederland werkte op verschillende manieren aan de verbetering van het agrarisch imago. Met onder meer de sectorale jaarverslagen en het maatschappelijk verantwoord ondernemerschap trok zij op dit vlak het initiatief naar zich toe. Desondanks zag de organisatie zich regelmatig in het defensief gedrongen. Meermaals voelde zij zich genoodzaakt te reageren op volgens

²³⁹ Oogst, 11 oktober 2002 p. 18; Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 25 februari 2003, Bijlage 6 Verslag LTO themadag Maatschappelijk verantwoord ondernemen De Meern 17 januari 2003.

²⁴⁰ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 20 mei 2003, Bijlage 11 Voorstel invoering van een gedragscode voor leden van LTO-organisaties.

²⁴¹ Oogst 13 december 2002 p. 17, 30 mei 2003 p. 17, 20 juni 2003 p. 17, 4 juli 2003 p. 15, 12 december 2003 p. 13, 13 februari 2004 p. 15.

haar onterechte aantijgingen jegens de Nederlandse landbouw. Zo diende LTO Nederland in 1998 een klacht tegen de Dierenbescherming in bij de Reclame Code Commissie. Dit gebeurde op initiatief van de WLTO en de Nederlandse Organisatie van Konijnenhouders (NOK). Eerder dat jaar had de Dierenbescherming in een dagbladadvertentie, onder het kopje 'Boeren-slimheid', stelling genomen tegen wat zij typeerde als de 'verborgen bio-industrie'. De dierenrechtenorganisatie doelde daarmee op de konijnen-, kalkoenen-, eenden- en struisvogelhouderij. De advertentie wekte diepe verontwaardiging bij de desbetreffende veehouders. NOK-voorzitter Frans Hurkmans verwoordde het als volgt: 'De advertentie riep een sfeer op alsof we criminelen zijn die in het geniep wetten en regels overtreden.' De reclame Code Commissie achtte de klacht gegrond en gaf daarom de Dierenbescherming het advies de advertentie niet meer te gebruiken.²⁴²

In hetzelfde jaar verzocht LTO Nederland aan de redactie van het NOS-journaal om bij nieuwsitems over de dierziekte BSE niet telkens hetzelfde filmpje van een zwalkende, doodzieke Engelse koe te tonen. De gebruikte beelden waren volgens de boeren- en tuindersorganisatie niet illustratief voor de Nederlandse situatie.²⁴³ De angst van de consument voor BSE leidde trouwens ook tot enkele concrete ingrepen in de veehouderij die puur en alleen bedoeld waren om het imago veilig te stellen. Zo besloot de pluimvee-sector in 1998 dat er in het kippenvoer geen diermeel meer mocht worden verwerkt dat afkomstig was van kadavers. Eerder was door de Europese Commissie het gebruik van diermeel in rundveevoeders verboden. Vermoed werd dat veel runderen met BSE besmet waren geraakt door het eten van voer met diermeel van zieke dieren. Voor zover bekend kleefden er geen risico's voor de gezondheid van mens en dier aan het gebruik van diermeel in pluimveevoeders. Zo bezien, was er dus geen reden om met de verwerking van kadavers in het pluimveevoer te stoppen. Met oog op het imago van de sector was hier wel alle reden toe. De pluimvee-sector wilde koste wat het kost voorkomen dat bij consumenten de vrees ontstond dat het eten van pluimveeproducten niet veilig was.²⁴⁴

In 2001 zag de rundvee-sector zich genoodzaakt haar goede naam te verdedigen. In mei van dat jaar werd bekend dat twee voetballers van het Nederlandse elftal, Frank de Boer en Edgar Davids, positief waren getest op het verboden, spierversterkende middel nandrolon. Bert Konterman, die op dat moment als verdediger bij de Glasgow Rangers speelde, meende te weten hoe zijn collega's aan hun te hoge nandrolonspiegel kwamen. Volgens hem

²⁴² *Oogst*, 12 juni 1998 p. 17.

²⁴³ *Oogst*, 4 december 1998 p. 13.

²⁴⁴ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 mei 1998, Bijlage 1 Rapport getiteld Iedereen kiplekker! Een visie op de ontwikkelingen in de pluimvee-sector in de periode 1998-2004.

hadden De Boer en Davids het verboden middel in hun lichaam gekregen door het eten van een Nederlandse biefstuk tijdens een trainingskamp van het Nederlandse elftal. Op de website van zijn Schotse club meldde Konterman dat de Nederlandse boeren hun koeien met nandrolon injecteerden om de vleesproductie te verhogen. Volgens Konterman zou zo iets in Schotland nooit gebeuren: 'Hier hebben de koeien geen nandrolon nodig om te groeien. Hier is voldoende frisse lucht.' Kontermans uitlatingen vielen bij LTO Nederland niet in goede aarde. Namens de organisatie stuurden de bestuurders uit de rundveehouderij Siem Jan Schenk en Wynand Offenberg een brief aan de voetballer waarin zij hun verontwaardiging uitten. Ze beschouwden Kontermans uitlatingen als een vorm van 'ongefundeerde antireclame', die van 'grote onwetendheid' getuigde. Konterman werd uitgenodigd om eens kennis te komen maken met de Nederlandse veehouderij.²⁴⁵

Een groot conflict over uitlatingen en beeldvorming deed zich voor met de Stichting Varkens in Nood. Aangezien Varkens in Nood tegen de intensieve varkenshouderij streed, was bij landbouwers het optreden van deze organisatie in elk geval onderwerp van gesprek, zo niet thema van discussie. Desalniettemin bestond tussen LTO Nederland en Varkens in Nood lange tijd een normale, zakelijke verstandhouding. In het voorjaar van 2000 werkten beide organisaties naar tevredenheid samen in een onderwijsproject voor de basisscholen, waarbij schoolkinderen de gangbare en de biologische varkenshouderij konden vergelijken.²⁴⁶ Een halfjaar later was van deze goede samenwerking niets meer over. Om de eigen zaak onder de publieke aandacht te brengen, vroeg Varkens in Nood regelmatig bekende Nederlanders om een tijdje als vertegenwoordiger of 'ambassadeur' van de organisatie op te treden. In oktober 2000 trad de zanger en cabaretier Robert Long als ambassadeur aan. Long kweet zich van zijn taak en liet meteen goed van zich horen. Op 18 oktober plaatste het *Agrarisch Dagblad* onder de titel 'Varkens zijn de joden van de vleesindustrie' een interview met de zanger dat er niet om loog. In het interview verklaarde Long onder meer: 'Wat Dachau was voor de joden, dat is de vleesindustrie voor varkens.' De beelden van de ruimingen tijdens de laatste varkenspestepidemie, waarbij gedode varkens met grijpers werden verwijderd, deden hem denken aan de stapels lijken uit de concentratiekampen die met bulldozers in massagraven werden geschoven. 'De varkens worden vanaf hun geboorte getreiterd, verminkt en gemarteld: men denkt dat men alles mag uitvreten wat God verboden heeft', zo liet de kersverse ambassadeur van Varkens in Nood optekenen. Op de schuldvraag wilde Long nadrukkelijk niet ingaan. Hij wilde dus ook geen schuld bij de boeren leggen. In dit verband verklaarde hij: 'Let wel, het gaat er niet om of boeren schuldig

²⁴⁵ *Algemeen Dagblad*, 11 mei 2001; *Trouw*, 11 mei 2001; *Oogst*, 18 mei 2001 p. 20.

²⁴⁶ *Oogst*, 4 december 1998 p. 4-5, 17 maart 2000 p. 18, 27 oktober 2000 p. 16, 10 november 2000 p. 18.

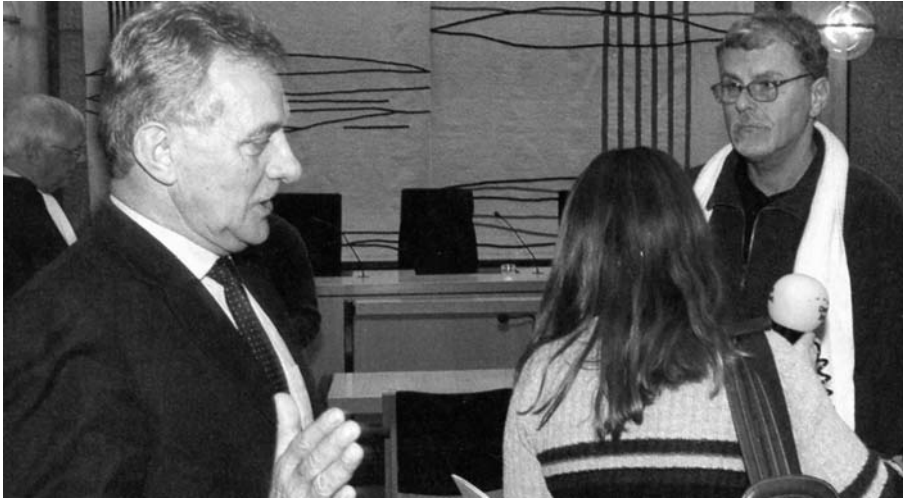
zijn. Dat is een heel andere discussie.’ Een groot deel van het interview ging over de morele rol die de supermarkten volgens Long hadden. De supermarkten zouden hun klanten de keuze moeten bieden tussen biologisch vlees en dat wat Long consequent aanduidde als ‘martelvlees’. Als zij dit deden, zou de consument vermoedelijk vanzelf voor biologisch vlees kiezen. Behalve dat dit vlees op een diervriendelijker manier werd geproduceerd, was het volgens Long ook veel gezonder. Over de kwaliteit van het product uit de bio-industrie oordeelde hij vernietigend: ‘de martelvarkens worden volgestopt met medicamenten en groeibevorderaars.’²⁴⁷ Een dag later, op 19 oktober, schoof Long aan bij het tv-actualiteitenprogramma NOVA. Het leverde een wat rommelige discussie op, waarbij verschillende personen door elkaar praatten. Onderlinge miscommunicatie leidde ertoe dat het leek alsof Long toegaf dat hij de individuele varkensboeren met kampbeulen vergeleek.²⁴⁸

Longs interview in het *Agrarisch Dagblad* en zijn optreden in NOVA vielen bij LTO Nederland totaal verkeerd. De top van de organisatie besloot een kort geding tegen de cabaretier en de stichting Varkens in Nood aan te spannen. De inzet was dat Long zijn uitspraken publiekelijk introk en niet meer herhaalde, op straffe van een dwangsom. Voorafgaand aan de zitting, die plaatsvond op 15 november in Amsterdam, verklaarde Long dat het, anders dan LTO Nederland in de dagvaarding stelde, nooit zijn bedoeling was geweest om de individuele varkenshouders met kampbeulen te vergelijken. Deze uitspraak was hem tijdens de NOVA-uitzending in de mond gelegd. Er waren hem op een gegeven moment namelijk meerdere vragen tegelijk gesteld, waarbij hij slechts op één daarvan bedoeld had positief te antwoorden. Hierop liet LTO Nederland de eis met betrekking tot deze vermeende uitspraak vallen. Van zijn uitlatingen in het *Agrarisch Dagblad* weigerde Long iets terug te nemen. De ambassadeur van Varkens in Nood had geen spijt van zijn uitspraken. Hij achtte ze niet disproportioneel. LTO Nederland dacht hier heel anders over. De organisatie beschouwde de uitlatingen van Long als onnodig grievend en onjuist. Hoe diep het gevoel van aangedaan onrecht was, blijkt uit een verklaring van LTO-directeur Duijzer in *Oogst*. Duijzer zei: ‘Het verbaast mij hoe wij elkaar in Nederland om de oren slaan. Dit is vergroving van taalgebruik. Voor zover ik weet is dit niet eerder voorgekomen. Je kunt iemand een klootzak vinden, iemand verkeerd vinden handelen. Je mag alles vinden. Dan hoort niemand mij. Maar als je een sector te kijk zet, ondernemers vergelijkt met nazibeulen, met hoe mensen zich in concentratiekampen gedragen hebben, als je zegt dat alle varkens worden volgestopt met groeihormonen en medicijnen, dan denk ik ‘stop’. Daar eindigt het begrip. Robert Long begeeft zich buiten de normale kaders van de

²⁴⁷ *Agrarisch Dagblad*, 18 oktober 2000.

²⁴⁸ *Oogst*, 24 november 2000 p. 18, 7 juni 2002 p. 15.

mensheid.’ Volgens LTO Nederland ging het bij de zaak Long om de principewestie of de vrijheid van meningsuiting in Nederland onaantastbaar was, of dat fatsoensnormen grenzen aan deze vrijheid stelden.²⁴⁹

Vakgroepvoorzitter Chris van Gisbergen (links) toont op 15 november 2000 in de rechtbank van Amsterdam met een afkeurend gebaar zijn ongenoegen over de wijze waarop Robert Long (rechts) zich eerder tegen de varkenshouderij uitsprak. (Foto-archief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Op 30 november 2000 deed de rechter uitspraak. Voor LTO Nederland draaide het op een teleurstelling uit. Long hoefde zijn uitspraken niet terug te nemen. Volgens het gerecht was het overduidelijk dat de door de cabaretier gemaakte vergelijking tussen varkensbedrijven en concentratiekampen niet letterlijk moest worden genomen. Het was, aldus de rechter, een welbewust overdreven vergelijking bedoeld om te choqueren en het publiek wakker te schudden. Dit viel onder de vrijheid van meningsuiting. De rechtbank meende verder dat Long zich niet speciaal tegen de varkenshouders had gericht: hij had zich tegen het gehele complex van voedselindustrie, overheid en consumenten gekeerd. Ten slotte oordeelde de rechter dat LTO Nederland niet aannemelijk had kunnen maken dat de uitspraak dat varkens met medicamenten en groeibevorderaars werden volgestopt onjuist was. Met name voorzitter Chris van Gisbergen van de LTO-vakgroep voor de Varkenshouderij reageerde zeer ontstemd op de uitspraak. Volgens Van Gisbergen had Long het vege lijf gered door op de zitting te verklaren dat het niet zijn bedoeling was

²⁴⁹ *Agrarisch Dagblad*, 16 november 2000, 1 december 2000; *Oogst*, 27 oktober 2000 p. 6, 10 november 2000 p. 18, 24 november 2000 p. 18.

geweest om varkenshouders te vergelijken met beulen. ‘Zo lust ik er nog wel een. Dat betekent dat je iemand mag beledigen. Krijg je een kort geding aan je broek, dan zeg je gewoon dat het de bedoeling niet is geweest om iemand te beledigen’, aldus Van Gisbergen. Desondanks probeerde LTO Nederland een positieve draai aan de rechterlijke uitspraak te geven. De organisatie liet via de media weten dat het geding niet voor niets was geweest: Long had afstand genomen van de vergelijking met kampbeulen, waarmee de angel uit de zaak was.²⁵⁰

De wonden waren echter nog niet geheeld, zo bleek anderhalf jaar later. Op 6 mei 2002, negen dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen, werd de charismatische politicus Pim Fortuyn vermoord. Fortuyn was lijsttrekker van de naar hem vernoemde Lijst Pim Fortuyn (LPF). Zijn moordenaar was de toen tweeëndertigjarige Volkert van der Graaf. Deze laatste had onder veehouders al langer een beruchte reputatie. Van der Graaf was namelijk een gedreven en bekwame medewerker van de Vereniging Milieuoffensief (VMO): een organisatie die middels juridische procesvoering tegen met name de intensieve veehouderij streed. Na de moord op Fortuyn ging er een schok door Nederland, gevolgd door een lange periode van polarisatie. Naar aanleiding van de moord op Fortuyn plaatste *Oogst* op 17 mei 2002 onder de kop ‘Dierenbeschermers radicaliseren’ een artikel over de diverse Nederlandse organisaties voor dierenrechten. In het bewuste artikel liet Dirk Duijzer zich uiterst kritisch uit over de dierenrechtenbeweging. Hij achtte de houding van veel dierenrechtenactivisten hypocriet: ‘Ze spelen de vermoorde onschuld, terwijl zij zelf het klimaat hebben geschapen waarin moord mogelijk werd.’ In een volgende passage verwees Duijzer naar het eerdere conflict met Long en de stichting Varkens en Nood: ‘Er is al jaren een haatcampagne tegen de veehouderij bezig, waarbij steeds meer is getolereerd. Niet alleen in illegale acties, maar ook in woorden. Boeren bestempelen als kampbeulen. Toen daarbij bleek dat zelfs acties van het Dierenbevrijdingsfront niet werden opgelost, is het klimaat voor een volgende stap geschapen. De bezinning over hun rol mis ik bij deze organisaties.’ In een reactie liet Varkens in Nood weten de uitlatingen van Duijzer onredelijk te vinden. Het was immers duidelijk dat Long de boeren niet met kampbeulen had willen vergelijken, zoals ook de rechter had geconcludeerd. Op het weerwoord van Varkens in Nood volgde een weerwoord van Duijzer. De LTO-directeur erkende dat Long inderdaad afstand had genomen van de vergelijking tussen varkensboeren en kampbeulen. De gemaakte vergelijking van de veehouderij met de holocaust was echter nooit door Long of de stichting Varkens in Nood herroepen. Dat stak. De verhouding tussen LTO Nederland en Varkens in Nood bleef ge-

²⁵⁰ *Agrarisch Dagblad*, 1 december 2000; *Oogst*, 8 december 2000 p. 17.

spannen.²⁵¹

Toch kwam er weldra verandering in de relatie tussen beide organisaties. Vanaf 2003 vond een voorzichtige toenadering plaats. Deels kwam dit doordat de nieuwe ambassadeur van Varkens in Nood, Jan Terlouw, een andere stijl van opereren had. In plaats van te provoceren en choqueren, sprak Terlouw zich uit voor samenwerking met de varkenshouders. Deze verandering was exemplarisch voor een bredere koerswijziging door Varkens in Nood. Nadrukkelijker dan voorheen richtte de organisatie haar pijlen op het maatschappelijke systeem waarbinnen de varkenshouderij functioneerde. Zij uitte kritiek op de consumenten, de Nederlandse en Europese overheid, maar vooral ook op de supermarkten. Op 20 november 2003 voerden vertegenwoordigers van LTO Nederland en Varkens in Nood een aftastend gesprek. Zij spraken hierbij af de kwestie Long niet meer op te rakelen. De toenadering resulteerde erin dat op 19 januari 2004 een delegatie van Varkens in Nood het bedrijf van LTO-lid Martin Houben in Ysselsteyn bezocht. Bij deze gelegenheid stelde campagneleider van Varkens in Nood Diana Saaman, die overigens zelf biologisch varkenshoudster was, zich nadrukkelijk achter de Nederlandse varkenshouderij op. Zij gaf aan te beseffen hoe lastig het was om als producent op de mondiale voedselmarkt een goed evenwicht te vinden tussen economisch rendement en dierenwelzijn. Op de vraag wat er over vijf jaar veranderd moest zijn in het welzijn van de varkens, antwoordde zij: 'We hopen dat economie en dierenwelzijn dan meer in balans zijn. We begrijpen heel goed dat dit niet van de ene dag op de andere kan. Maar we hopen dat de varkenshouderij wel in Nederland blijft. Niemand zou er gelukkig mee zijn als varkens bijvoorbeeld voortaan uit Polen komen. Een kleinere omvang van de varkenshouderij is voor ons geen doel. Het gaat om de manier van houden. Als de varkenshouderij in Nederland blijft, kunnen we juist invloed uitoefenen op de manier waarop varkens worden gehouden. Als dat in Polen gebeurt, niet.'²⁵² Deze gedachte sloot aan bij de argumentatie door LTO Nederland dat geen sprake mocht zijn van internationale liberalisering onder verschillende regels. Het liet zien dat de dierenrechtenbeweging zich vanuit een andere doelstelling voor hetzelfde probleem geplaatst zag als waar LTO Nederland voor stond: tot op zekere hoogte kon worden geprobeerd binnen Nederland de eigen belangen na te streven, maar tegelijk kreeg men steeds meer te maken met internationale ontwikkelingen die als nationale belangenorganisatie maar moeilijk te beïnvloeden waren. Zoals LTO Nederland bij haar lobbyvoering in Nederland rekening moest houden met bijvoorbeeld

²⁵¹ *Oogst*, 17 mei 2002 p. 10-11, 7 juni 2002 p. 15.

²⁵² Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur 9 december 2003, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van de voorzitters veehouderij gehouden op 23 oktober 2003 te Den Haag; *Oogst*, 10 oktober 2003 p. 7, 23 januari 2004 p. 17, 1 oktober 2004 p. 14.

het Europese mestbeleid, kon de milieu- en dierenrechtenbeweging niet om het gegeven heen van de internationale vrije markt. Dit beperkte voor beide partijen de effectieve speelruimte.

Ondernemers van Nature

Ondernemers van Nature was een promotiecampagne waarmee LTO Nederland de bevolking voor de Nederlandse landbouw probeerde te winnen. Medio 1996 lieten enkele agrarisch georiënteerde bedrijven en organisaties, waaronder LTO Nederland, landbouwcoöperatie Cebeco-Handelsraad en de Rabobank, een onderzoek uitvoeren naar het imago van de landbouwsector in Nederland. Het onderzoek leverde een complex beeld op. Het imago van de agrariër als persoon bleek op hoofdlijnen goed te zijn; beter dan de boeren en tuinders zelf verwachtten. De Nederlandse agrariër werd getypeerd als sympathiek en ijverig. Ook het Nederlandse landbouwproduct kreeg een positief oordeel. Aan de andere kant was er forse kritiek op de wijze van produceren, die als milieu- en dierenvriendelijk werd gezien. Het deed nauwelijks af aan het positieve imago van de agrariër als persoon. Een meerderheid van de Nederlanders meende dat de individuele boeren en tuinders hun best deden om het milieu te sparen en dat zij slechts uit bittere noodzaak in gebreke bleven. De Nederlandse consument toonde geen duidelijke voorkeur voor het Nederlandse landbouwproduct boven de producten uit het buitenland. Sowieso kwam uit het onderzoek een grote mate van onverschilligheid ten aanzien van de landbouwsector naar voren. Veel respondenten, met name de jongeren, toonden nauwelijks interesse voor de agrarische sector. Het laatste baarde de onderzoekers zorgen. Zonder werkelijke betrokkenheid bij de landbouw zou de Nederlandse consument niet snel een welbewuste keuze maken voor het binnenlandse landbouwproduct. Dit probleem was overigens maar betrekkelijk, omdat het grootste deel van de Nederlandse agrarische productie in het buitenland werd afgezet. Toch beoogde LTO Nederland ook voor de exportgerichte segmenten van de landbouw de sympathie van de samenleving te winnen. Het paste bij het streven naar het verkrijgen van een maatschappelijke *licence to produce*. Juist op dit punt was echter sprake van een probleem. Hoewel immers de Nederlanders overwegend positief over de Nederlandse boer en zijn producten waren, oordeelden zij minder gunstig over de wijze van produceren door de agrarische sector.

Om de belangstelling voor de Nederlandse landbouw te vergroten, besloot het LTO-bestuur op 21 januari 1997 om een brede publieksgerichte imagocampagne op te zetten. Eerder vervulde de Stichting Public Relations Land- en Tuinbouw een belangrijke rol bij het promoten van de Nederlandse landbouw. De stichting kreeg hiervoor financiële steun van het Landbouwschap. Met de ontmanteling van het Landbouwschap kwam hieraan een eind.

Door met een nieuwe imagocampagne te komen, trok LTO Nederland het initiatief op dit gebied naar zich toe.²⁵³ Dit betekende niet dat de organisatie de campagne Ondernemers van Nature helemaal alleen organiseerde en financierde. LTO Nederland verzocht tientallen bedrijven, organisaties, coöperaties en product- en bedrijfsschappen om aan de campagne mee te doen. Het merendeel reageerde positief. Bedrijven die aan de campagne meebetaalden, waren onder meer Achmea, Cosun, Ernst en Young, Interpolis en de Rabobank. De organisatie en coördinatie van de campagne gebeurde vanuit de speciaal voor dit doel door LTO Nederland opgerichte stichting Hart voor het Land.²⁵⁴

Op zaterdagmorgen 19 september 1998 ging de voorlichtingscampagne Ondernemers van Nature officieel van start. Die ochtend werden op de centrale pleinen van vijftien steden lange ontbijttafels gedekt met daarop producten van het Nederlandse platteland. Iedereen die dat wilde, kon aanschuiven en een hapje mee-eten tijdens dit zogenoemde Nationale Ontbijt. Leden van het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt leidden alles in goede banen. Het festijn trok over het hele land verspreid in totaal 15.000 belangstellenden.

Het Nationale Ontbijt van 19 september 1998 op De Dam in Amsterdam (Foto-archief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

²⁵³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 21 januari 1997, Bijlage 3 Stuk getiteld Op weg naar een landelijke campagne voor de primaire sector, Bijlage L Stuk getiteld Beeldvorming rond de Nederlandse boer en tuinder, Bijlage L.a. Voorstel nationale publiekscampagne land- en tuinbouw, Agenda bestuursvergadering 4 maart 1997, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het bestuur van LTO-Nederland gehouden op dinsdag 21 januari 1997.

²⁵⁴ *Oogst*, 16 januari 1998 p. 14, 26 februari 1999 p. 24.

Amsterdam telde met 3.500 personen de meeste bezoekers. Het Nationale Ontbijt luidde het begin in van een week vol activiteiten. Zo stelden tijdens deze week, die bekend werd als de Week van het Platteland, veel boeren en tuinders hun bedrijf open voor bezoekers.²⁵⁵ Bij de start van de imagocampagne Ondernemers van Nature sprak LTO Nederland met haar partners af om het project in eerste instantie drie jaar te laten duren. Hierna vond een evaluatie plaats. Omdat de evaluatie goed uitpakte, kreeg de campagne vanaf 2001 een vervolg.²⁵⁶ Geleidelijk werden steeds meer agrarische pr-activiteiten onder de paraplu van Ondernemers van Nature samengebracht. Het betrof hierbij zowel nieuwe als al langer bestaande activiteiten. Gedacht kan worden aan de door de bloembollensector georganiseerde Nationale Bollandagen en het door de glastuinbouw opgezette Kom in de Kas, of aan het voor de schooljeugd bedoelde project Met de klas de boer op. Met steun van het door LTO Nederland aangestelde campagneteam maakte het televisieprogramma Tros Aktua in Bedrijf een aantal uitzendingen over het moderne boeren. Een andere manier waarop de Ondernemers van Nature zich profileerden, was via de sponsoring van een Nederlandse dameswielerploeg.²⁵⁷

Hoewel veel onderdelen van de bredere agrarische imagocampagne goed aansloegen, bleef het af en toe lastig balanceren op de grens van beeldvorming en werkelijkheid. Dit ondervond bijvoorbeeld de varkenshouderijsector bij haar reclameactiviteiten. Medio 2000 besloot de LTO-vakgroep Varkenshouderij om, in aansluiting op het project Ondernemers van Nature, een nieuwe imagocampagne voor de varkenssector te ontwikkelen.²⁵⁸ Het Productschap voor Vee en Vlees was bereid als medesubsidiënt van de campagne op te treden. Het verbond daaraan de voorwaarde dat alle Nederlandse varkenshouders bij het project werden betrokken en dus niet alleen zij die lid waren van LTO Nederland. Vanwege deze eis trad ook de Nederlandse Vakbond Varkenshouders toe als deelnemer aan de imagocampagne. Doordat de verhouding tussen LTO Nederland en de NVV enigszins moeizaam was, raakte ook de organisatie van de campagne wat gecompliceerd. Toch kon, na wat kleine schermutselingen, de imagocampagne van de varkenshouderijsector in het najaar van 2002 van start gaan. Het was een breed opgezette campagne met diverse onderdelen. Er werd gebruik gemaakt van berichtgeving via kranten, radio en internet. Voor schoolkinderen kwam er speciaal lesmateriaal over de varkenshouderij. Geïnteresseerde burgers kregen de gelegenheid een varkensbedrijf te bezoeken.²⁵⁹ De campagne van de varkenssector

²⁵⁵ *Oogst*, 29 mei 1998 p. 19, 4 september 1998 p. 18, 25 september 1998 p. 8.

²⁵⁶ *Oogst*, 2 februari 2001 p. 18.

²⁵⁷ *Oogst*, 3 september 1999 p. 21-24, 12 januari 2001 p. 24-25.

²⁵⁸ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 3 oktober 2000, Bijlage C Verslag van de vergadering van de vakgroep LTO Varkenshouderij gehouden op 30 juni 2000 te Drachten.

²⁵⁹ *Oogst*, 14 juni 2002 p. 19, 5 juli 2002 p. 17, 23 augustus 2002 p. 18, 18 oktober 2002 p. 17.

verliep op hoofdlijnen succesvol. Op een onderdeelje ging het echter mis. In december 2003 verscheen als onderdeel van de campagne in drie landelijke dagbladen een advertentie met daarbij een foto van een varkensstal. De foto wekte de indruk dat er in de varkensstallen altijd stro op de grond lag, hetgeen in de praktijk maar zelden het geval was. Voor de Stichting Wakker Dier en een biologische varkenshouder vormde het reden om bij de Reclame Code Commissie een klacht over de advertentie in te dienen. De commissie verklaarde de klacht gegrond. Tevens oordeelde zij dat de varkenshouderij, anders dan in de advertentie werd beweerd, in het algemeen niet streefde naar optimale beperking van de ammoniakuitstoot.²⁶⁰ Terwijl LTO Nederland in 1998 nog met succes een klacht bij de Reclame Code Commissie had ingediend over een advertentie van de Dierenbescherming over de vermeende ‘verborgen bio-industrie’, draaide de Stichting Wakker Dier de rollen nu om. De intensieve veehouderijsector enerzijds en de dierenrechtenorganisaties anderzijds bleven elkaar bij hun campagnevoering scherp in de gaten houden.

Ook LTO Nederland zelf bleef kritisch ten aanzien van de eigen campagne. De imagocampagne Ondernemers van Nature werd scherp gemonitord. Dit gebeurde door middel van opiniepeilingen. De eerste drie jaar van de campagne werd om het halve jaar onder de Nederlandse consumenten een enquête afgenomen. De geënquêteerden kregen een aantal stellingen voorgelegd waarvan zij konden aangeven of ze het er wel of niet mee eens waren. Voorbeelden van deze stellingen waren: Nederlandse boeren en tuinders gaan goed om met het milieu, ... zorgen goed voor het welzijn van dieren, ... zijn belangrijk voor een gezonde Nederlandse economie, ... voeren vaak protestacties, ... zijn veranderingsgezind. Ten slotte kregen de respondenten de vraag voorgelegd of zij, als ze de keuze hadden, kozen voor een Nederlands agrarisch product. De uitkomsten bij de verschillende stellingen fluctueerden wat in de loop van de tijd, maar werden over het algemeen steeds gunstiger. Betrokkenen beschouwden het als een bewijs van het nut van de campagne. Overigens werd als de uitkomsten van de enquête eens wat tegenvielen, dit ook geïnterpreteerd als een reden om met Ondernemers van Nature door te gaan.²⁶¹

Vrienden van het Platteland

Naast de grote imagocampagne Ondernemers van Nature, ontwikkelde LTO Nederland nog een initiatief om de Nederlandse bevolking nauwer bij de landbouwsector te betrekken. Op 24 januari 2003 richtte de organisatie de

²⁶⁰ *Oogst*, 16 april 2004 p. 4.

²⁶¹ *Oogst*, 18 december 1998 p. 8, 9 juli 1999 p. 8, 21 januari 2000 p. 8, 7 juli 2000 p. 8, 12 januari 2001 p. 23, 18 januari 2002 p. 20.

stichting Vrienden van het Platteland op. De bedoeling was dat de stichting uitgroeide tot een brede coalitie van boeren, andere plattelandsbewoners en stedelingen, met een gemeenschappelijke visie op het platteland. Dit was de visie dat voor een aantrekkelijk, leefbaar en vitaal platteland, ‘een duurzame land- en tuinbouw’ nodig was als drager van dat platteland.²⁶² Het gebruik van de term ‘duurzaam’ was hierbij cruciaal. Waar de milieubeweging het accent op de ecologische duurzaamheid legde, probeerde LTO Nederland het belang van de economische duurzaamheid van de agrarische sector onder de publieke aandacht te brengen. Volgens haar was deze tweede vorm van duurzaamheid van fundamenteel belang, hetgeen tot uitdrukking kwam in de eerder genoemde uitspraak dat je op een economisch kerkhof geen ecologisch paradijs kunt bouwen. Op basis van dit denkbeeld argumenteerde de organisatie van boeren en tuinders dat er in Nederland plaats moest zijn voor heel uiteenlopende vormen van landbouw. Voor de stichting Vrienden van het Platteland betekende het concreet dat zij evengoed als voor kleinschalige of anderszinds arcadische overkomende landbouwbedrijven, draagvlak diende te creëren voor de grootschalige en intensieve landbouw. Behalve aan bijvoorbeeld de schapenhouderij, met haar dartelende lammetjes, zou zij aandacht moeten besteden aan minder tot de verbeelding sprekende sectoren, zoals de glastuinbouw en de varkenshouderij.

LTO Nederland ontleende bij de oprichting van de Vrienden van het Platteland inspiratie aan de Nederlandse natuur- en milieuorganisaties. Deze organisaties telden aan het begin van de eenentwintigste eeuw circa vier miljoen leden. Daarmee fungeerden zij als aantrekkelijk voorbeeld. Tegelijkertijd probeerde LTO Nederland met de oprichting van de Vrienden van het Platteland juist een tegenhanger voor de gevestigde Nederlandse natuur- en milieuorganisaties te creëren. Volgens LTO Nederland hadden deze organisaties een te eenzijdige visie op het landelijke gebied. Dit werd als volgt verwoord: “Organisaties als Natuurmonumenten, Natuur en Milieu, de ANWB, de Dierenbescherming en het Wereld Natuurfonds kijken met een ‘stedelijke bril’ naar het platteland. Er is behoefte aan een organisatie (of vereniging) die expliciet opkomt voor de belangen en de leefbaarheid van het platteland. ‘Vrienden van het Platteland’ moet zorgen voor een gelijkwaardige verhouding tussen stad en land.”²⁶³ Of zoals een betrokken agrariër het met lichte spot over de natuurbeschermers zei: ‘Het kan vooral een club zijn voor mensen met een minder hoog gehalte mosgroen jachttenue met veertje op de hoed, of geitenwollensokkenonderzoeker van geelgerande roodstaartkevers. Met andere woorden, voor minder behoudende mensen, die toe-

²⁶² Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 25 februari 2003, Bijlage 15 Stichtingsakte van de Stichting Vrienden van het Platteland.

²⁶³ Cees de Geus, *De boer natuurlijk*, 39.

komst zien in het samengaan van een levensvatbare land- en tuinbouw met de natuur.²⁶⁴

Het LTO-bestuur presenteert tijdens zijn vergadering van 25 februari 2003 het logo van dochterorganisatie Vrienden van het Platteland. (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Andere organisaties waar LTO Nederland zich bij de oprichting van de Vrienden van het Platteland door liet inspireren, waren de Belgische Boerenbond en de Britse *National Farmers Union* (NFU). De Belgische Boerenbond had al in 1971 een vereniging voor plattelandsbewoners opgericht, genoemd de Landelijke Gilden. De NFU stichtte in 1992 voor de niet-agrarische plattelandsbevolking de organisatie *NFU Countryside*. Zowel de Belgische Landelijke Gilden als de Britse *NFU Countryside* waren een succes. Het ledental van de Landelijke Gilden bedroeg in 2002 ongeveer 66.000 en oversteeg daarmee ruimschoots het aantal van circa 25.000 Boerenbond-leden met een agrarisch bedrijf. *NFU Countryside* telde ongeveer 80.000 leden, terwijl van de NFU circa 150.000 boeren en tuinders lid waren. Evenals haar Belgische en Engelse zusterorganisaties, hoopte LTO Nederland door het werven van burgers een sterkere positie te krijgen in het nationale debat over het platteland.²⁶⁵ Om van de burgerlijke deelneming in de Vrienden van het Platteland te

²⁶⁴ *Oogst*, 25 april 2003 p. 21.

²⁶⁵ *Oogst*, 13 september 2002 p. 6, 25 oktober 2002 p. 21.

kunnen profiteren, moest de stichting uiteraard op de een of andere manier aan LTO Nederland verbonden blijven. LTO Nederland zorgde er middels de samenstelling van het stichtingsbestuur voor dat dit gebeurde. De stichting Vrienden van het Platteland kreeg volgens haar statuten negen bestuursleden. Vijf daarvan werden door LTO Nederland benoemd, waarna deze vijf bestuursleden de overige vier aanstelden. De stichting Vrienden van het Platteland was kortom ontworpen als een nauw aan LTO Nederland gelieerde, semi-zelfstandige organisatie. Het streven was om in een jaar tijd 100.000 donateurs voor de stichting te werven. De daaropvolgende twee jaar zou het aantal donateurs tot 250.000 moeten doorgroeien.²⁶⁶ Deze ambitie bleek te hoog gegrepen. De stichting had een wat lastige start, doordat de uitbraak van de vogelpest in het voorjaar van 2003 de geplande introductiecampagne doorkruiste.²⁶⁷ Ook daarna bleef het aantal donateurs achter bij de verwachtingen. Najaar 2003 telde de stichting Vrienden van het Platteland circa 57.000 donateurs, waarvan ongeveer 10.000 burgers en circa 47.000 boeren en tuinders. Begin 2005 was het aantal donateurs tot ruim 60.000 toegenomen. Dit kwam doordat het aantal agrariërs dat de stichting financieel ondersteunde was gestegen. Het aantal burgers binnen de Vrienden van het Platteland bedroeg nog steeds ongeveer 10.000.²⁶⁸ Ondanks de oprichting van haar dochterorganisatie Vrienden van het Platteland, bleef LTO Nederland toch vooral een verband van boeren en tuinders.

²⁶⁶ Archief LTO Nederland, Nazending voor de agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 9 september 2002, Bijlage getiteld Businessplan Vrienden van het Platteland. Zie ook: *Oogst*, 7 december 2001 p. 21, 13 september 2002 p. 6, 25 oktober 2002 p. 19, 28 februari 2003 p. 16, 5 september 2003 p. 17.

²⁶⁷ *Oogst* 5 september 2003 p. 5.

²⁶⁸ *Oogst*, 21 november 2003 p. 22, 28 januari 2005 p. 15.

